

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології, етнології та всесвітньої історії

К в а л і ф і к а ц і й н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«С. Торговиця: історична ретроспектива та культурно-туристичний потенціал»

«Torgovytsia: historical retrospective and cultural and touristic potential»

Виконала: здобувачка заочної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Освітня програма Історія та археологія
Закутня Богдана Віталіївна

Керівник PhD, доц. Лобанова М. А. _____

Рецензент к.і.н. Шевченко О. Б.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2023 р.

Захищено на засіданні ЕК № 4

протокол № ____ від _____ 2023 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувачка кафедри

Голова ЕК

(підпис) Сминтина Олена
(прізвище, ім'я)

(підпис) Сминтина Олена
(прізвище, ім'я)

Одеса 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1	9
РОЛЬ ТА МІСЦЕ С. ТОРГОВИЦЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНИ. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	9
1.1. Відомості про Торговицю у писемних джерелах	9
1.2. Місце Торговицького археологічного комплексу в дослідженнях пам'яток золотоординського часу	14
Розділ 2	17
ЕЛЕМЕНТИ ЦИВІЛЬНОЇ ЗАБУДОВИ ТОРГОВИЦЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ	17
2.1. Рештки керамічного водогону та глиняні печі-тандири	17
2.2. Банний комплекс «hammam»	19
2.3. Майстерня для випалювання кераміки	21
Розділ 3	29
АНТРОПОЛГІЧНИЙ СКЛАД СЕРЕДНЬОВІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА В С. ТОРГОВИЦЯ.....	29
3.1. Загальна характеристика могильника	30
3.2. Реконструкція етнічного складу населення за остеологічними даними	32
Розділ 5	48
ТОРГОВИЦЯ У КОЗАЦЬКІ ЧАСИ	48
Розділ 6	59
КУЛЬТУРНО-ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ С. ТОРГОВИЦЯ. ЕКСКУРСІЙНИЙ МАРШРУТ.....	59
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	78
ДОДАТКИ.....	1

ВСТУП

Актуальність роботи. Провідне місце серед досліджень археологічних пам'яток золотоординського часу посідають розкопки так званих степових міст, які за короткий час перетворились на центри регіонального адміністрування, стали важливими осередками розвитку ремесла й торгівлі. Саме тут склалася самобутня золотоординська міська культура, яка внаслідок взаємодії різноманітних полікультурних і поліконфесійних чинників набула синкретичних ознак. До такої категорії пам'яток належить і Торговицький археологічний комплекс, розташований на правому березі річки Синюхи, правої притоки Південного Бугу (с. Торговиця, Новоархангельського району, Кіровоградської області).

Золотоординський комплекс біля с. Торговиця досліджується Торговицькою археологічною середньовічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету з 1997 року. Огляд матеріальних об'єктів яскраво представляє його як типовий екземпляр міської архітектури Золотої Орди. Унікальність археологічного комплексу Торговиці визначається тим, що він включає як сам по собі населений пункт, так і ґрунтовий могильник. Поднання цих двох типів пам'яток дозволяє виявити етнокультурні особливості цього місцезнаходження на фоні інших середньовічних пам'яток в Україні.

Серед великої кількості наукових робіт, присвячених детальному вивченню різноманітних аспектів життя населення золотоординських міст, значне місце належить дослідженню окремих категорій матеріальної культури та провідних галузей господарської діяльності. Абсолютна більшість таких публікацій містить матеріали з центральних областей Золотої Орди – Нижнього та Середнього Поволжя, які були охоплені широкомасштабними археологічними дослідженнями з кінця 50-х років XX століття. Менш

вивченими у соціально-економічному плані залишаються західні регіони Улусу Джучі. Це пояснюється, насамперед, незначною кількістю археологічно досліджених пам'яток на окраїнних рубежах держави, та й значно меншою їх чисельністю на цій території.

Саме унікальність периферійного розташування золотоординського міста біля с. Торговиця, його комплексність (поєднання поселенського та ритуального об'єктів), а також відсутність опублікованих робіт узагальнюючого характеру обумовлюють актуальність та перспективність дипломного дослідження за цією тематикою.

В контексті загальноісторичної характеристики Торговиці слід також відзначити козацький період. У XVII столітті Торговиця стає центром адміністративно-територіальної і військової одиниці на Правобережній Україні, що важливо з огляду на дослідження політики колонізації незалежних земель, яку проводив П. Дорошенко.

Метою даної роботи є систематизація відомостей про археологічні та історичні пам'ятки села Торговиці, як унікального комплексу золотоординського періоду в Україні та центру козацького полку в 1664-1676 рр. та на основі зібраних даних створити тур по історичним місцям с. Торговиця.

Досягнення поставленої мети неможливе без вирішення наступних *завдань*:

1. визначити роль торговицького археологічного комплексу в історії дослідження золотоординських старожитностей;
2. проаналізувати письмові джерела, в яких міститься інформація про локалізацію золотоординського міста на березі р. Синюха;
3. охарактеризувати основні риси міської культури на прикладі досліджених елементів цивільної забудови;
4. встановити етнічну приналежність населення середньовічного міста за матеріалами могильника Торговиці;

5. з'ясувати зв'язок Синьоводської битви 1362 року та припинення функціонування золотоординського міста;
6. систематизувати відомості про козацький період історії с. Торговиці;
7. підібрати об'єкти для проектування екскурсійного маршруту;
8. розробити схему екскурсійного маршруту.

Об'єктом дослідження є історія села Торговиця, як пам'ятки археологічної та історичної спадщини України.

Предмет дослідження представлений сукупністю археологічних даних та письмових джерел, що репрезентують періоди Золотої орди та козаччини.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені періодами функціонування міста в якості периферійної зони Улусу Джучі (XIV ст.), а також адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережній Україні – Торговицького полку (XVII ст.).

Територіальні рамки дослідження охоплюють нинішнє село Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області, де було відкрито середньовічне поселення першої половини XIV ст., площа якого перекривається сучасною забудовою. Місто займало територію близько 100 га на правому березі річки Синюхи.

Огляд опрацьованих джерел та літератури.

При написанні роботи було використано археологічні джерела. Серед них звіти з археологічних розкопок із фондів Інститут Археології НАН України.

Наприкінці 80-х років XX ст., коли послабшав тиск радянського апарату на історичну науку, дослідники почали приділяти значну увагу пануванню золотоординців на теренах України. Протягом останніх десяти років виходять наукові та науково-педагогічні праці, в яких автори обнародують своє бачення історичних процесів часу золотоординського панування, висловлюють власні погляди й на синьоводську проблему [31;35].

За А.О. Козловським, яким засвідчено відсутність городищ у регіоні в IX – XIV ст., умовно поселення періоду Золотої Орди поділяються на два типи:

поселення із залишками цегляних і кам'яних будівель (Кучугурське) та поселення з напівземлянками та легкими наземними житлами (не досліджувались).

З часом закладені у них положення розвиваються, а окремі, як Синьоводська битва 1362 р., піддаються поглибленому аналізу, залученню до нього представників різних наук, а також краєзнавців [32].

Віддаючи належне творчому внеску В.Б. Антоновича у наукову розробку синьоводської проблеми, необхідно зазначити також допущені ним помилки і прорахунки. На жаль, доводиться констатувати, що сама синьоводська проблема досліджувалася ним не спеціально й комплексно, а лише в контексті більш широкої проблеми приєднання більшості українських земель до Великого князівства Литовського, як протиставлення літописним відомостям про завоювання великим князем литовським Гедиміном (1316-1341) Волині і Київщини, до того ж переважно у верифікаційній площині.

Наступники В.Б. Антоновича, посилаючись на його висновки, не завжди вдавалися до самостійних досліджень синьоводської проблеми. Серед тих учених, чиї наукові розробки завдяки своїй докладності, глибині й оригінальності висновків чи науковій позиції, назавжди увійшли до уявлень про неї, слід назвати упершу чергу М.П. Дашкевича і М.С. Грушевського.

Одним з недоліків сучасної Синьоводської дискусії є невизначеність її учасниками понять «Поділля», «Степ», «Дикі Поля». Розглянемо географічні межі Поділля і степів, їх появу та еволюцію. М. Грушевський у своїй «Історії України-Руси» зазначає, що термін «Поділля» вперше вжито в документах під 1395 р. [19].

Аналіз доступних документів, а також відповідних напрацювань попередників переконують у певних зрушеннях з дослідження такої неординарної сторінки європейської історії, як Синьоводська битва 1362 р. литовсько-руського війська на чолі з литовським князем Ольгердом з об'єднаними ордами трьох татарських «цариків». Однак при цьому дискусія

про визначення місця битви на річках чи в урочищах Синюха, чи Снивода заходить у глухий кут через ряд, на наш погляд, невраховуваних обставин. У ході дискусії встановлено існування топонімів і гідронімів типу «Сині Води» сучасних річок як Синюхи, так і Сниводи. У цьому немає нічого дивного, вони могли з'явитися і синхронно, і неодноразово у різних місцях в залежності від багатьох обставин.

Методи дослідження. Для написання роботи та огляду різних проблем було застосовано низку методів і прийомів. Серед них були загальнонаукові (аналіз, синтез), міждисциплінарні (картографування, статистичний), загальноісторичні (порівняльно-історичний, хронологічний) та спеціальні (аналогії) методи.

Під час ознайомлення із джерелами та літературою роботи та в подальшому викладенні було застосовано метод аналізу. При висвітленні отриманих результатів та викладенні інформації, що описує основні проблеми роботи, було застосовано синтез.

Під час дослідження історіографії дипломної роботи було застосовано порівняльний метод. Етапи дослідження проблеми були описані в хронологічному порядку. Також історіографія викладалася за проблемним принципом. Хронологічний принцип також був застосований при викладенні етапів археологічного дослідження с. Торговиця.

Класичний порівняльно-історичний метод для всіх історичних досліджень було застосовано в огляді історіографії, описі історичних подій та вивченні проблемних питань. Наприклад, метод був необхідним для дослідження проблеми Синьоводської битви і світлі наявних джерел.

Статистичний метод є необхідним в багатьох питаннях дипломної роботи: демографічні дані під час різних хронологічних етапів, аналіз археологічних джерел, кількість відвідувачів туристичних об'єктів у с. Торговиця.

Необхідним для висвітлення археологічної складової роботи був метод аналогії. Пошук аналогій для історичних і археологічних артефактів дає можливість краще датувати пам'ятки і робити більш точні припущення, щодо хронології.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, шести розділів, списку використаних джерел та літератури (37 позицій) та додатків. Загальний об'єм роботи складає – 77 сторінок.

Структура роботи обумовлена поставленими метою та завданнями магістерського дослідження. Перший розділ присвячений історіографічному огляду досліджень с. Торговиці як золотоординського міського осередку, що включає опубліковані наукові роботи та згадки в писемних джерелах. Другий розділ описує основні елементи міської забудови, які були дослідженні в процесі археологічних розкопок. Третій розділ присвячений антропологічним характеристикам населення міста в XIV столітті за матеріалами могильника. Четвертий розділ розкриває проблему занепаду міста та вплив на ці процеси військових сутичок (в першу чергу Синьоводської битви 1362 року). Козацький період історії с. Торговиці розглянутий в п'ятому розділі дипломної роботи. В шостому розділі розглянуті можливі напрямки використання історико-культурного та туристичного потенціалу села Торговиця для проектування екскурсійного маршруту.

Розділ 1

РОЛЬ ТА МІСЦЕ С. ТОРГОВИЦЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНИ. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Інформація про осілі населені пункти Золотої Орди в регіоні Дністровського межиріччя представлена в зібраних матеріалах, але обмежується лише вказівкою на окремі місцезнаходження залишків золотоординських городищ без їх детального опису через відсутність докладної характеристики матеріалів. Серед таких об'єктів можна виділити городище Маяки (розташоване на лівому березі Дністра поблизу сучасного поселення Маяки), городище Велика Мечетня (на правому березі Південного Бугу біля сучасного села Велика Мечетня), безіменне городище (на Південному Бузі в районі злиття з ним річок Кодими та Синюхи), городище Солоне на лівобережжі Південного Бугу (поруч із селом Солоне на річці Солоній, правому притоці Гнилого Єланця), городище Аргамакли-Сарай (на правому березі річки Громоклеї, правому притоці Інгулу), городище Ак-Мечеть (на правому березі Південного Бугу біля села Ак-Мечеть), городище Баликлей (у гирлі річки Чичаклей).

Назви цих міст Золотої Орди зараз невідомі, оскільки археологічні дослідження їхніх територій не проводилися. Дослідник В. Л. Єгоров вважає їх залишки є свідченням про значний розвиток містобудівництва в регіоні в XIV столітті. Він стверджує, що всі ці міста знаходяться в північній частині регіону і, ймовірно, виникли на торговельному шляху, який з'єднував Прикарпаття з Кримом [18]. У зв'язку з цим особливо важливим стає археологічне вивчення золотоординської пам'ятки біля села Торговиця на річці Синюсі в Кіровоградській області [6, с. 18].

1.1. Відомості про Торговицю у писемних джерелах. Торговицький археологічний комплекс є частиною пам'яток золотоординської міської

культури. Розташований на правому березі річки Синюха, яка є притокою Південного Бугу, на території сучасного села Торговиця в Кіровоградській області. Цей комплекс був відкритий у 1997 році археологічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету під керівництвом Н. М. Бокій. [7, 90-93].

Так, на європейських географічних картах, зокрема на картах Абрагама Ортелія (1602 р.) і Герхарда Меркатора (1628, 1630, 1638 рр.), на правому березі річки "Синя Вода" виділяється місто "Синя Вода" [Вавричин, 2006, с. 98–99; 124–125, 140–141, 162–163]. Згідно з Гійомом де Бопланом у 1665 році, Торговиця вказується на лівому березі річки Синя Вода. Це є важливою інформацією для деталізації географічного розташування міста на той період [10, с. 42–43; 76–77].

На більш пізніх картах Іоганна Фаціуса Бонапарта (1769 р.) і Йозефа Лідла (1772 р.), подібно до попередніх джерел, на правому березі річки Синя Вода знаходиться населений пункт Торговиця. Також виділяється характерний позначений знак, що вказує на руїни стародавнього міста з підписом "Торговиця" [10, с. 186-187; 202-203]. У картографічних роботах Іоганна Фаціуса фігурують обидві назви річки: "Синя Вода (Sinawoda)" і "Синюха (Sinucha)".

Більш рання історія міста не відображена в історичних джерелах. Однак зберігся ряд відомостей, які дають певну інформацію про характер заселення цієї місцевості в той час. Так, кримський хан Сахіб I Герай в 1547 році писав до великого князя литовського Сигізмунда II Августа, що «урочища... по Богу реце и по Синей Воде...знаки того же предъсе моего Саинъ Цара Езюбекъ Чаанъбекъ Цара кочовища были, якожь они и до сихъ часовъ у тыхъ кишеньхъ есть похованы и теперъ тии кешени стоятъ». Також, у історичних джерелах зафіксовані згадки про залишки "мечетей босурманських" і мусульманських надгробків з написами в Торговиці [30 с. 164].

Археологічні знахідки у с. Торговиця підтверджують існування золотоординського поселення у часи Узбека і Джанібєка, які згадуються у листі хана Сахіб І Герая. Монетні знахідки, зокрема срібні монети, дозволяють визначити час створення пам'ятника — перша половина — середина XIV століття. Верхню межу існування міста, ймовірно, можна встановити на початок 60-х років XIV століття. Всі срібні монети з Торговиці належать періоду правління ханів Токто (1290-1312 роки), Узбека (1312-1342 роки), Джанібєка (1342-1357 роки), Бердібека (1357-1359 роки), Кульпа і Навруза (1359-1360 роки) [26, с. 94; 9, с. 93].

Культурний шар золотоординського міста у селі Торговиця прикритий сучасною забудовою, що ускладнює археологічні розкопки. На території колишнього золотоординського міста було розкрито декілька об'єктів, хоча роботи обмежуються через існуючі будівлі. Наразі однією з виявлених цегляних споруд є баня східного типу (*hammam*), розкопки якої практично завершено. Відкрита значна частина будівлі, включаючи залишки зовнішніх і внутрішніх стін. Опалювальна система включає велику цегляну сферичну піч на кам'яному фундаменті і опалювальні канали, що відходять від неї [24].

Також був досліджений виробничий комплекс - майстерня з випалювання кераміки. Тут було виявлено дві горни (двокамерний і однокамерний), піч, п'ять тандирів, льох-тайник, склад вогнетривкої глини і штучний ровик для відведення стічних вод. Ймовірно, майстерня мала навіс, оскільки не зафіксовано жодних залишків стін, за винятком слідів кількох згорілих дерев'яних стовпів. За результатами знахідок можна припустити, що тут проводили випал керамічних посудин і сфероконусів з червоноглиняної сировини [24].

У різних частинах Торговиці також були зроблені окремі знахідки, включаючи відрізок водопровідної лінії з керамічних труб і два тандири. Багаточисельні розкопки на території села підтвердили наявність культурного

шару, який датується періодом Золотої Орди. Практично на всіх розкопках виявлені сліди згарища [24].

Внаслідок тривалих археологічних розкопок у селі Торговиця було зібрано значний археологічний матеріал, до якого входять предмети кераміки, вироби з заліза та кольорових металів, скло, каміння, а також мідні та срібні монети [18].

Населений пункт на річці Синя Вода існував лише протягом кількох десятиліть в історичному контексті. З ймовірністю великою можна стверджувати, що його заснування відбулося у рамках містобудівної стратегії хана Узбека. Традиційно в історичній науці було поширене переконання у "запустінні" Середнього та Нижнього Подніпров'я через монголо-татарські завоювання. Однак археологічні дані свідчать про те, що життя на городищах і в селищах продовжувалося. Місцеве населення продовжувало жити, зберігаючи риси домонгольської культури.

Зрозуміло, що на території України, що підпорядковувалася Золотій Орді, необхідно було створювати ординські адміністративні центри для контролю над підвладними територіями. Торговиця, яка розташована на віддаленому північно-західному кордоні золотоординських володінь біля річки Синя Вода, недвозначно виконувала роль ключового пункту у системі адміністративного управління південно-західними руськими землями. Це місто було одним із торговельно-економічних центрів Північного Причорномор'я в часи Золотої Орди, що підтверджується археологічними матеріалами. Аналіз результатів картографування випадкових знахідок джучідських монет дозволяє вважати, що давнє золотоординське місто займало територію приблизно 100 гектарів на правому березі річки Синюхи.

За результатами археологічних розвідок, протилежний берег річки, на території сучасного селища міського типу Новоархангельська, також був заселений у той час. Про наявність слідів мусульманського присутності тут згадує А. Шмідт у своїй історико-географічно-статистичній праці: "Є ще

декілька вцілілих надгробних каменів колишнього мусульманського кладовища, і кілька років тому, над берегом річки, на подвір'ї священика, у землі було виявлено фундамент великої будівлі, яка, за оповідями старожилів, була турецькою лазнею. Вони ж говорили, що вище від цієї лазні була мечеть"[25].

Питання щодо назви цього міста є предметом дискусії. Наприклад, М. Стрийковський називав його Торговицею [37]. Інформація з "Рогозького літопису" про Синю Воду може стосуватися як річки, так і населеного пункту. У своїх дослідженнях битви під Синьоводом Ф. Шабульдо вбачає ідентифікацію Синіх Від із Ябу-Городом, згаданим у ханських ярликах [34, с. 18–19].

Синя Вода, безперечно, вказує на місцевість, але своєю назвою вказує на унікальний колір річкової води, який виділяє її серед інших степових річок у цьому регіоні. Щодо Торговиці, це історична назва, яка традиційно вказує на торговий район чи квартал, відомий ще з давньоруських часів і використовувався для позначення місць торгівлі. Зараз цю назву можна знайти у кількох населених пунктах в Україні.

Не виключено, що Торговицею могли називати торгову частину міста Синя Вода. Після знищення міста ця торгова частина, можливо, відродилася, особливо завдяки важливим переправам через річку Синюху та наявності Чорного шляху. Це підкріплено розташуванням на карті Гійома де Боплана, де Торговиця розташована на лівому боці Синюхи біля місця впадіння річки Торговички точно на Чорному шляху.

Відносно назви Ябу-Город, Ф. Шабульдо розглядає її як місце перебування ханського намісника, імовірно вказуючи на статус населеного пункту, а не сам топонім. Таким чином, ці дані чітко свідчать про існування значного золотоординського міста на Синій Воді.

1.2. Місце Торговицького археологічного комплексу в дослідженнях пам'яток золотоординського часу.

У археологічному дослідженні основна увага приділялася вивченню міст центрального регіону Золотої Орди, зокрема Поволжжя. З'явлення міст серед монголів у XIII–XIV столітті обумовлене різними економічними, політичними та культурними потребами розвитку держави. Визначення кількості міст і їх розподіл по обширній території дозволяє говорити про розповсюдження осілости, розкриває деякі аспекти внутрішнього адміністративно-політичного устрою і розглядає питання, пов'язані з економікою, такі як визначення центрів ремесла та торгівлі, маршрутів караванів тощо.

Дослідження в цьому напрямку має велике теоретичне і практичне значення для загальноісторичного розуміння поширення містобудівництва в західному крилі Золотої Орди та зміцнення економічного і політичного впливу на підвладній території за допомогою створення міст [19, с. 45].

Нещодавні археологічні дослідження, проведені в останні роки, значно розширили інформацію, яка міститься в обмежених писемних джерелах щодо золотоординських міст. Крім того, нумізматичні дані та середньовічні географічні карти, що збереглися, дозволяють конкретизувати матеріали, зібрані під час розкопок, і ідентифікувати окремі археологічні об'єкти з певними населеними пунктами. Території прикаспійських та причорноморських степів довго були під владою кочовиків, і до приходу монголів тут відсутні були сліди розвиненої містобудівної культури. Кілька міст, що з'явилися в цих місцях під час існування Хазарського каганату, за своєю архітектурою "дуже схожі на звичайні кочові структури" [21, с. 39]. Зазначимо, що винятком є лише столиця Хазарської держави (Ітиль) та фортеця Саркел. На початку XIII століття ці степи становили великий кочівницький ареал, оточений з усіх сторін осілими цивілізаціями Русі, Волзької Булгарії, Хорезму та Північного Кавказу.

Можливо, новостворена держава на цих теренах раптово змінила попередню ситуацію. Однак у 40-х роках XIII століття ситуація залишалася стійкою: монголи спочатку використовували існуючі міста, що існували до їхнього приходу, і розташовані віддалено від степових просторів. Великий Булгар є прикладом, де розпочалося карбування золотоординських монет.

Містобудівництво в Золотій Орді можна розділити на кілька етапів відповідно до досліджень вчених. Перший етап охоплює відновлення та використання існуючих міст до приходу монголів у 40-х роках XIII століття. Другий етап припадає на початок містобудівництва в степах за часів хана Бату у першій половині 50-х років XIII століття. Середина 50-х років відзначається активним розвитком містобудівництва, що поступово зменшується в 70-х роках XIII століття. Новий підйом містобудівництва припадає на часи правління Узбека і Джанібєка – з другої половини 50-х до 60-х років XIV століття. Зменшення та занепад містобудівництва починається з 60-х років XIV століття, пов'язане з розпадом Золотої Орди.

Окремі періоди розвитку містобудівництва в Золотій Орді свідчать про важливі фази політичного та економічного розвитку держави. Перший етап пов'язаний із відновленням та використанням існуючих міст до приходу монголів у 40-х роках XIII століття. Другий етап відзначає початок активного містобудівництва в степах за часів хана Бату в першій половині 50-х років XIII століття. У середині 50-х років спостерігається активний розвиток міст, який зменшується в 70-х роках XIII століття. Новий підйом містобудівництва припадає на правління Узбека і Джанібєка – з другої половини 50-х до 60-х років XIV століття. Зменшення та занепад містобудівництва розпочинається з 60-х років XIV століття, пов'язане з розпадом Золотої Орди.

Кожен із цих етапів відображає ключові віхи політичного та економічного розвитку Золотої Орди. Перший етап асоціюється із формуванням внутрішньополітичної системи держави, а подальший розвиток міст пов'язаний із зростанням економічного впливу та розвитку торгівлі.

Згодом, із занепадом Золотої Орди у 60-ті роки XIV століття, припиненням розвитку міст свідчить про кінцевий етап існування держави.

Розглянемо міста, що цікавлять нас. Місто Аккерман, також відоме як Білгород (Маврокастро, Монкастро, зараз – Білгород-Дністровський), розташовувалося на правому березі Дністровського лиману на руїнах давньогрецької Тіри. Археологічні розкопки виявили шари з XIII по XIV століття. За знахідками золотоординських монет вважається, що місто було покинуте монголами в 60-х роках XIV століття. У першій половині XIV століття Аккерман відзначався як великий морський порт Золотої Орди, що тісно пов'язаний з генуезькими колоніями Криму.

Археологічні дослідження в Аккермані розкривають зв'язки міста з традиціями центральних районів Золотої Орди. Особливий інтерес представляє вивчення життя рядового населення, що дозволяє виявити особливості облаштування житла, в тому числі печей (тандирів), лежанок (суф) та умивальників у підлозі (тошна). Це свідчить про наявність в місті значної кількості монгольського та середньоазійського населення. Деякі побутові пристрої були адаптовані до місцевих умов, включаючи систему опалення приміщення.

Аналіз А. А. Кравченка підкреслює унікальність архітектури та матеріальної культури Білгорода серед пам'яток того часу. Висловлюється припущення, що Білгород може представляти собою один із локальних варіантів золотоординської культури. Це свідчить про наявність відмінностей у культурі на великій території Золотої Орди [18, с. 78].

Торговиця ж, розташована як найбільш північний населений пункт на Правобережжі Дніпра та виявила виразні риси золотоординської міської культури. Протягом 1997-2007 років археологічні дослідження були спрямовані на вивчення різних об'єктів середньовічного міста, включаючи лазню та значну частину ґрунтового могильника.

Розділ 2

ЕЛЕМЕНТИ ЦИВІЛЬНОЇ ЗАБУДОВИ ТОРГОВИЦЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Торговиця вражає своєю унікальністю, оскільки археологічний комплекс охоплює як населений пункт, так і ґрунтовий могильник. Саме поєднання цих двох складових дозволяє ретельно аналізувати етнокультурні особливості цієї пам'ятки в контексті середньовічних археологічних знахідок України. Знайдені артефакти володіють виразними рисами золотоординської матеріальної культури того часу.

У склад цивільної забудови Торговиці входять залишки керамічного водогону та печей-тандирів, що свідчить про життя та побут мешканців. Особливу увагу привертають два важливі об'єкти: виробничий комплекс "майстерня з випалювання кераміки" і цегляна будівля східної лазні (hammam), яку детально вивчено.

Цей археологічний контекст вкладається у загальний відомостей про середньовічні поселення на території України, надаючи нам унікальну можливість зрозуміти життя та культурні особливості мешканців Торговиці в золотоординський період..

2.1. Рештки керамічного водогону та глиняні печі-тандири. Одним з елементів в системі функціонування населеного пункту на Синюсі був водогін. Фрагменти керамічних труб зафіксовані на різних досить віддалених ділянках поселення, що свідчить про розгалужену систему водопостачання. Забезпечення населення чи якоїсь його частини водою є свідченням достатньо високого рівня побутових умов, створених у місті. Знахідки керамічних труб на території України і Молдови в цей час відомі лише на золотоординських пам'ятках: наприклад, подібні знахідки були здійснені на Кучугурському городищі біля Запоріжжя [16 с. 187], в Старому Орхеї, Костештах [31 с. 122].

Система водогону конструювалася за допомогою індивідуальних секцій керамічних труб, кожна з яких мала довжину від 0,5 до 1 метра. Ці труби були з'єднані між собою за допомогою вапнякового розчину, утворюючи таким чином цілісну лінію водопроводу (Рис. 9.).

Тандир – це специфічна піч циліндричної форми, яка споруджувалася в материковій глині (Рис.2.). Узагалі, тандири – це традиційний східний елемент побуту, відомий, зокрема, у Середній Азії ще з епохи бронзи. У золотоординський час тандир став характерним атрибутом міської культури. Такі печі виявлено на археологічних об'єктах Поволжя та Молдавії [17 с. 122]. У межах території України тандири були виявлені на синхронних археологічних об'єктах як на Кримському півострові, так і на Північному-Західному Причорномор'ї. Це також зафіксовано в Молдавії. Ці печі вперше з'явилися саме в золотоординських містах, що свідчить про їхнє привнесення ззовні та відзначається як феномен, нехарактерний місцевій культурі.

Всі вони були вмуровані в материкову глину. Архітектурна структура цих споруд є достатньо простою. У котлованах глибиною від 0,9 до 1,1 метра з широких глиняних смуг зводили підциліндричні конструкції діаметром від 0,5 до 0,65 метра. Окремі екземпляри мали бочкоподібну форму, з максимальним розширенням корпусу приблизно середині висоти, тоді як інші структури звужувались у верхній частині, набуваючи слабо конусоподібної форми.

Верхній край тандирів розташовувався або на рівні давнього горизонту, або трошки вище. Унизу цих тандирів обов'язково розміщували піддувала. Піддувала, в деяких випадках, будували з каменю і цегли, але частіше вона складалася з отворів, в які вставляли секції керамічних труб, одну чи кілька.

На дні всіх тандирів виявлено компактний шар попелу, що свідчить про активне використання їх до останнього періоду функціонування поселення. Головним чином ці структури використовувалися як засоби побутового опалення та для готування їжі.

Тандири, які були знайдені в Торговиці, розташовувались поза територією, де проживали мешканці. Це вказує на те, що вони використовувались не для приготування їжі в побутових цілях, а мали іншу призначеність. В одному з цих тандирів дослідники виявили тигель із залишками оплавленої скловидної маси.

Ще цікавий момент полягає в тому, що п'ять тандирів досліджені на території майстерні, яка спеціалізувалась на виробництві кераміки. Таким чином, можна припустити, що ці тандири виконували виробничі функції, а не просто використовувалися для господарських потреб.

2.2. Банний комплекс «hammam». Єдиною відомою архітектурною пам'яткою в Торговиці на сьогодні є типова східна лазня. Руїни цієї споруди були виявлені безпосередньо на березі річки Синюхи, приблизно за 40 метрів від плеса. Дослідники провели обстеження значної частини лазні, зокрема південнозахідного та центрального секторів, що надає можливість реконструювати не тільки її структурну будову, але й внутрішнє обладнання.

У плані лазня має підквадратну форму. В основі її внутрішнього простору виокремлюється хрестоподібна конструкція. Споруджена з характерної для золотоординських пам'яток квадратної випаленої цегли. На окремих ділянках кладки використовувалася цегла-сирець. Також були виявлені окремі блоки із вапняку. У одному випадку такий вапняковий блок слугував базою, ймовірно, для дерев'яної колони та був прикрашений різьбою у вигляді декоративного листка. Важливо, що не виявлено спеціальних фундаментів під зовнішніми стінами південно-західного сектору. Цегляна кладка у цьому випадку виконана з особливою увагою до деталей, заглиблена нижче давнього горизонту на значущу глибину - від 0,4 до 0,5 метра. Це свідчить про те, що будівельники вкладали зусилля в створення стійкої та надійної конструкції. Окремі ділянки цегляної кладки виявлені на великій глибині, що може свідчити про

використання місцевих скель як природного фундаменту для додаткової стійкості.

Особливу увагу варто звернути на центральну частину лазні, де зафіксовані потужні внутрішні стіни. Ці стіни розташовані на специфічній кам'яній "подушці" або фундаменті товщиною від 0,2 до 0,3 метра. Ймовірно, саме на цих кам'яних основах підтримувалася конструкція перекриття центральної зали, вказуючи на виважену інженерну реалізацію цієї архітектурної споруди [24 с. 12].

У процесі будівництва лазні використовувався вапняковий розчин для скріплення цегляної кладки та облицювання стін і підлоги. На внутрішніх стінах застосовувалася штукатурка, яка надавала їм рожевий колір завдяки домішкам товченої цегли. Система опалення розташовувалася під підлогою і складалася з цегляних каналів, які можливо були розміщені радіально чи паралельно. Ці канали перекривалися випаленою або сирецьовою цеглою, що служило для розподілу тепла.

Окрім цього, виявлено систему гіпокауста, що складалася з паралельних рядів цегляних стовпчиків, на які укладалися плоскі кам'яні плити. Перекриття, виготовлене з цегли чи каменю, було покрите глиною та обкладене вапняковою штукатуркою. Там, де відсутні опалювальні канали, підлога складалася з щільного шару глиняної обмазки, а основу для неї складали з плоских уламків вапняку. Для опалення всієї структури використовувалася велика цегляна сферична піч з діаметром 1,7 метра (Рис. 6), розташована на кам'яному фундаменті у південно-східному секторі лазні, всередині її приміщення. Випуск топки печі був спрямований на зовнішню сторону, а піддувало печі складалося з достатньо масивних кам'яних блоків, перед якими розташовувалася глибока передпічна яма [24 с. 13].

Архітектурні особливості лазні, які виявлені, свідчать про її включення у типові побутові споруди середньоазійського стилю, відомого як "hammam". До останнього часу вивчення лазень на території сучасної України обмежувалося

переважно татарським містом, розташованим в районі Великих Кучугур, за 30 км на південь від Запоріжжя.

Кучугурська лазня вражає подібністю до "hammam" не лише в структурі, але й в обігрівальній системі. Остання включає в себе мережу обігрівальних каналів, вбудованих у підлогу. Ця витончена система каналізації також використовує значну цегляну піч сферичної форми, розташовану на міцному кам'яному фундаменті. Зазначено, що аналогічні структурні рішення та опалювальні елементи вже були виявлені у раніше досліджених лазнях в цьому регіоні. [16, с. 184]. Лазні такого типу (Рис.7.), а також сама система опалення (канни), є характерними для золотоординської міської культури.

2.3. Майстерня для випалювання кераміки. У період між 2008 і 2009 роками був розкопаний один з найцікавіших об'єктів на території "міста" — це майстерня для випалювання кераміки (розкоп № 8). Цей об'єкт представляє собою перший виробничий комплекс на Торговицькому поселенні, розташований на північно-західній околиці сучасного села на березі річки Синюха в верхній частині схилу.

У золотоординський період майстерня також розташовувалася на окраїні поселення, враховуючи, що за 50 метрів від неї вже були поховання ґрунтового могильника. Загальна площа майстерні становила понад 100 квадратних метрів, хоча межі було вдалося визначити лише із східного та північного боків, оскільки західний та південний сектори були зрізані величезним яром [23 с. 6].

Майстерня, ймовірно, була покрита навісами, оскільки немає жодних слідів залишених стін, за винятком залишків декількох згорілих дерев'яних стовпчиків та північного кута, вирізаного в материковій глині схилу. На території майстерні, яка була орієнтована за сторонами світу, було вивчено кілька окремих виробничих об'єктів: два керамічні горни (№ 1,3), велика піч (№ 2), 5 тандирів, погріб-схованку, склад вогнетривкої глини та штучний ровик для відведення стічних вод. Під час будівництва всіх цих об'єктів вдалося

ефективно використовувати рельєф місцевості. Крутий схил берега дав змогу врізати обидва керамічні горни в материкову глину, так що лише їхня купольна частина виступала над поверхнею.

Челюсті керамічних горнів та піддувала тандирів були спрямовані на південний схід у напрямку до обриву яру. Однак лише челюсті печі № 2 були спрямовані в зворотному напрямку на північ – північний захід, тобто обернені в середину майстерні. Такий розміщення печі № 2 залишає надію, що ділянка цього виробничого комплексу була пошкоджена лише частково через обвал яру[23]

Горно № 1 (рис. 2, 2) майже збереглося практично повністю, за винятком верхньої купольної частини. Це двоярусне горно, загальна глибина якого, що залишилася, становить 2,2 метра. Усе тіло горна було врізане в материкову глину схилу, а дно вдавалось у шар природної жорсткості. Топка горна має підовальну форму в плані (1,4 x 0,7 м), і стінки її плавно розширюються догори. На висоті 0,5 метра від дна в стінках топки вирізано ступінчатий перехід (заплічки), який розширює внутрішній діаметр та надає їй більш округлої форми. На цей уступ спирався аркоподібна конструкція, складається із 7 окремих сегментів. Її сплюснене у верхній частині склепіння служило покривом випалювальної камери. Уся конструкція виготовлена з вогнетривкої глини з домішкою досить великих уламків керамічних посудин. Внутрішню поверхню топки покривали так само вогнетривкою глиною. Челюсті топки (0,45 x 0,4 м) склалися з половинок цегли, аналогічної тій, яка використовувалася при будівництві лазні. Шар природної жорсткості під топкою пропечений на глибину 18 – 20 см. Усередині топки був виявлений шар попелу. На рівні топочної камери було влаштовано передпічну яму підовальної форми (0,96 x 1,5 м) з однією сходинкою. Випалювальна камера округлої форми збереглася на висоту 1 – 1,1 м. Її діаметр – 1,85 – 2 м. а черені випалювальної камери виявлені системи продухів, розташовані як вздовж периферійних областей печі, так і в центральній частині, яка, на жаль, в основному зазнала руйнувань. Збереглася

лише нижня частина вхідного отвору випалювальної камери, що має ширину від 0,5 до 0,6 метра. Його челюсті складаються з половинок тієї ж цегли, якою була викладена внутрішня частина печі.

Внутрішні стінки випалювальної камери також були покриті шаром вогнетривкої глини, що свідчить про високу якість та дбайливість у процесі будівництва. Запаси цієї вогнетривкої глини були виявлені поруч, у комірчині, врізаній в північний кут майстерні, що додатково підкреслює професійний підхід до виробництва та утримання печі [23].

Двоярусна конструкція керамічних горнів виявлена у даному контексті є традиційною для виробничих осередків Русі, Волзької Булгарії та Криму. Це свідчить про спільні технологічні рішення та вплив технічних інновацій у керамічному виробництві між різними культурними групами в даному регіоні. Двоярусна конструкція горнів дозволяла оптимізувати та ефективно використовувати простір для виготовлення керамічних виробів, що може свідчити про розповсюдження та обмін технологіями в даному ареалі [23 с. 9]. Використання двоярусної конструкції керамічних горнів в золотоординський час було широко поширеним у містах Поволжя. У цьому контексті також зафіксовані схожі до торговицьких аркоподібні конструкції, які слугували опорою для череня обпалювальної камери.

На південь від горна №1 виявлено лінзоподібний у профілі штучний ровик, ширина якого становить 0,7 метра, а глибина — від 0,65 метра у верхній частині до 1,3 метра у нижній. Цей ровик простягається на 5,8 метра в напрямку південь-південний схід до обриву яру. Він, ймовірно, використовувався для відведення стічних вод і функціонував як роздільниця, розділяючи площу майстерні на дві частини.

У східній, більшій частині, розташовані чотири тандири, піч № 2 та погріб-схованка. Західна частина майстерні містить керамічне горно № 3 та тандир № 5. Це свідчить про функціональну різноманітність простору

майстерні, де різні об'єкти можуть використовуватися для різних етапів виробництва чи обробки кераміки [23].

Піч № 2 (рис. 2, 3) значно пошкоджена, що дозволяє лише частково відновити її форму. Вона була врізана в материк, складений із жорстви в даній частині майстерні. Піч мала округлу форму з внутрішнім діаметром 1,8 – 2 метри. Черень печі, неправильної овальної форми, розташовувалася на глибині 1,1 метра. Передпічна яма підовальної форми (1,7 x 0,9 м) мала одну сходинку. У зоні челюстей та передпічної ями на поверхні культурного шару було виявлено значну кількість битої цегли, що може свідчити про те, що з неї була споруджена верхня частина печі. Завдяки обмеженій збереженості печі № 2 неможливо точно визначити її функціональне призначення [23].

Горно № 3 (рис. 2, 4) розташоване в західній частині майстерні біля обриву великого яру. Тіло печі було врізане в глибокий материк схилу, що призвело до того, що лише верхня, купольна частина залишилася видимою над поверхнею землі, але вона була повністю зруйнована. Невеликий яр перетинав площу майстерні, спричинюючи часткове пошкодження горна.

Піч має одну камеру та круглий план. Діаметр горна становить 1,5 метра, а стінки збереглися на висоту 0,8 – 0,9 метра. Внутрішня частина купола, ймовірно, впала всередину горна, оскільки в матеріалі, що наповнює горно, були виявлені великі фрагменти печини. Черінь горна має підовальну форму розміром 1,2 x 1,5 метра і звужується до нижньої частини. Дно печі зафіксоване на глибині 1,5 метра. Челюсті горна, округлої форми (0,50 x 0,56 метра), також вирізані в материковій глині вище рівня донної частини печі. У задній частині горна розміщений димохід діаметром 12 – 14 см. У заповненні горна помічено три червоноглиняні посудини: дві конічні миски на високому піддоні із вертикальним бортиком (рис. 3, 6) та глек із широким корпусом та стрічкоподібною ручкою [23].

Об'єктом особливого інтересу, що свідчить про тимчасове залишення майстерні під впливом зовнішніх обставин, є виявлення цікавого елементу -

схованки для залізних предметів. Погріб-схованка була викопана в шарі материкової глини на південному краї майстерні поруч із штучним ровиком. Цей об'єкт мав форму підбою (1,4 х 1,6 м, глибина – 1,3 м) і слугував тимчасовим сховищем для цінних речей власника майстерні. Усередині погрібка були ретельно розміщені: два великі залізні казани півсферичної форми (рис. 3, 7), залізна підставка-тринога; знаряддя для землеробства - залізні деталі плуга (рис. 3, 4,5,8), лопата, мотика; інструменти - сокира, кайло, долото, свердло; кінська зброя (рис. 3, 2), замок (рис. 3, 1); господарські принади - чесало, шкребка та інші. При вході в потрібок було розміщено два червоноглиняних глеки (рис. 3, 9).

Вхідна яма була зміцнена та утрамбована густою масою вийнятої глини та суглинку, причому її контури ледь помітно виділялись на тлі оточуючої материкової глини. Здається, що власник майстерні вживав заходів для термінового та непомітного схову свого домашнього обладнання та залишків реманенту. Особливо це відзначається тим, що один з казанів був залишений в ямі без очищення після приготування їжі. На внутрішніх стінках цього казана залишилися відбитки потоків жиру, що свідчить про поспішність та прихованість цього процесу..

На об'єкті розкопу № 8, в зоні культурного шару, виявлено значний обсяг археологічних матеріалів. Серед них виділяється велика кількість фрагментів червоноглиняного посуду, серед яких можна виокремити екземпляри з прикрасами у формі пролощеного орнаменту. Крім того, на території розкопу виявлено нечіткі уламки залізних виробів та цвяхи. Зокрема, п'ять мідних монет, хоча вони мають погану збереженість та сильну корозію, також стали частиною археологічного комплексу. Деякі з цих монет мають виразне зображення квіткові розетки.

Цей археологічний контекст вказує на важливий аспект – наявність потужного виробничого комплексу. В межах обмеженої площі розташовано численні виробничі об'єкти, що служили для випалювання керамічних виробів

та виготовлення інших продуктів. Зокрема, за характером керамічних решток можна визначити, що в майстерні (розкоп № 8) виготовлялася червоноглиняна кераміка з вишуканими прикрасами у вигляді пролощеного орнаменту. Окрім цього, важливим елементом археологічного комплексу є специфічні керамічні вироби – сфероконуси [5].

Виявлення керамічної майстерні в Торговиці додає нові докази до визначення місця цієї археологічної пам'ятки в контексті золотоординського періоду на території України. Розташування майстерні на краю поселення становить ще один аргумент на користь визначення Торговиці як міської культурної пам'ятки золотоординського періоду. Це свідчення співзвучне зі структурою інших вивчених археологічних міст Поволжя та Молдови з золотоординського періоду, де ремісничі майстерні переважно розташовувалися в окремих ремісничих кварталах чи спеціальних зонах.

Наприклад, у західній околиці золотоординського "міста" біля с. Костешти (Молдова) концентрувалися кілька керамічних майстерень. Такі осередки ремесел часто становили окремі функціональні частини міст, що підкреслює значення ремісничої діяльності в контексті золотоординської культури [31 с. 123, 124]. Крім того, важливо враховувати, що виробничі майстерні того часу часто мали вузькоспеціалізований характер, вказуючи на виділення окремих галузей в ремісництві. Знайдена торговицька майстерня, яка спеціалізувалася на виробництві неполивної червоноглиняної кераміки, може служити прикладом такого спеціалізованого виробництва. Це свідчення підкреслює різноманіття ремісничої діяльності того часу та показує, що різні майстерні могли виробляти конкретні види товарів, а не були універсальними виробництвами.

Складається враження, що у XIV столітті північно-західна околиця нинішнього села Торговиця, вздовж правого берега річки Синюха, фактично функціонувала як самостійний ремісничий район, входячи в склад золотоординського "міста". Цей висновок підкріплюється тим, що керамічна

майстерня, яку досліджено, схоже, була залишена раптово своїм власником під впливом якихось непередбачених подій. Знаковим є й той факт, що подібні події можливо підтверджуються результатами розкопок, проведених у 2000 році. На розкопі № 3, що розташований за 200 метрів від описаної керамічної майстерні, в області, де досліджувались тандири, були знайдені виразні сліди пожежі та черешковий залізний наконечник стріли ромбічної форми з оформленими уступами на верхніх гранях. Усе це свідчить про те, що цей ремісничий район, можливо, став об'єктом впливу якихось подій, які призвели до раптового залишення майстерні та можливої евакуації населення [7 с. 92].

Власник керамічної майстерні, залишаючи схованку для залізного реманенту та покидаючи поселення, можливо, тікав від небезпеки, пов'язаної із військовими подіями. Гіпотеза підтримується археологічними знахідками та можливими згадками в історичних джерелах, таких як "Хроніка..." Мацея Стрийковського, де Торговиця названа серед визволених після перемоги Ольгерда над татарами. Треба врахувати, що для підтвердження цієї теорії потрібні додаткові дослідження, включаючи археологічні, історичні та документальні аспекти [37].

Розкопки керамічної майстерні на археологічній пам'ятці біля села Торговиця в 2008-2009 роках виявили обширний археологічний матеріал, який не лише дозволив відтворити характер ремісничого виробництва в період Золотої Орди на теренах України, але й став ключовим для освітлення різних аспектів історичного розвитку даного регіону. Ці результати стали важливим внеском в дослідження важливого періоду в історії України.

Археологічні дослідження на території Торговиці принесли важливі відкриття, що розкривають комплексну природу пам'ятки золотоординського часу. Розташована на березі річки Синюха, ця пам'ятка включає в себе не лише поселення з характерними рисами міської золотоординської культури, але й могильник. Знайдені артефакти та структури свідчать про важливість Торговиці

в XIV столітті, вказуючи на її економічну та політичну роль на Правобережжі Дніпра в золотоординський період.

Розкопки археологічного комплексу в Торговиці, що включає місто і могильник, представляють унікальний об'єкт для комплексних досліджень з декількох аспектів. В першу чергу, Торговиця привертає увагу як найпівнічніше поселення із вираженими рисами золотоординської міської культури. Це вказує на його особливе значення у контексті золотоординського періоду. Другий аспект стосується датування монет, що підтверджує наявність міста в історії України і розкриває деталі його розвитку. Нарешті, наявність могильника відкриває можливості для вивчення взаємодії між місцевим та прибульцевим населенням, що створює можливість глибокого розуміння етнічних процесів на Правобережній

Розділ 3

АНТРОПОЛГІЧНИЙ СКЛАД СЕРЕДНЬОВІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА В С. ТОРГОВИЦЯ

Торговицький могильник, займаючи одне з провідних місць серед археологічних об'єктів золотоординського періоду в Україні, стає предметом неабиякого наукового дослідження. Його комплексна природа, яка об'єднує міське поселення з характерними рисами золотоординської культури та могильник, сприяє розкриттю важливих аспектів історії та культурного розвитку регіону в XIV столітті.

В контексті розкопок могильника в Торговиці варто визначити його не тільки як джерело для вивчення ритуально-обрядових практик та вірувань населення, але й як унікальну можливість аналізу взаємодії між різними етнічними групами — слов'янами, половцями, аланами та болгарами — що на той час заселяли дану територію. Важливим аспектом стає розгляд палеоантропологічної колекції могильника, представленої скелетами осілого населення південної частини центральної України середньовіччя. Це надає можливість глибше дослідити питання про походження та антропологічний склад українців того періоду, а також виявити морфологічні компоненти, які визначали антропологічні типи цієї групи населення.

Розташований на крутому схилі берега річки Синюха на північно-східній околиці села Торговиця, могильник простягається вздовж річки на смужці ширини приблизно 50 метрів. Протягом періоду з 1997 по 2011 роки проведено археологічні розкопки, під час яких досліджено 478 поховань.

Оскільки територія сучасного села Торговиця є археологічно важливим регіоном, де збереглися сліди давнього поселення, археологічні дослідження були обмежені вільними ділянками, які не були забудовані або не мали слідів господарської діяльності. Під час цих розкопок та розвідок виявлено об'єкти та

артефакти, які вказують на аналогії з археологічними знахідками в золотоординських містах на території Нижнього Поволжя, Молдови, Північно-Західного Причорномор'я та Криму.

3.1. Загальна характеристика могильника.

Поховання в Торговицькому могильнику були влаштовані у вигляді щільно розміщених рядів, які вказували на специфічний орієнтір з південного заходу на північний схід. Ці могили часто перекривали одна одну, утворюючи навіть надкладання. Відстань між ними коливалась, починаючи від 0,2 метра, і глибина самих поховань варіювала від 0,2 до 1,6 метра. Здебільшого вони були організовані за обрядом інгумації, де тіла покійних були розташовані випростано на спині, з головою, орієнтованою на південний захід.

Цікаво, що могили виявлялися рідко, лише в 6,6% випадків, і мали різні форми, такі як овальні, прямокутні чи трапецієподібні, із заокругленими кутами. На деяких похованнях (4,6%) були залишки дерев'яних гробниць, що свідчить про варіації у формі та конструкції могильних структур [9].

В археологічних розкопках Торговицького могильника виявлено поховальний інвентар у 25% випадків. Значна частина цього інвентарю спостерігається в похованнях дорослих, становлячи 78% від загальної кількості інвентарних поховань. Підгрупою цього інвентарю є прикраси та деталі одягу, які становлять приблизно 57%. Серед них виділяються срібні та бронзові сережки, бронзові гудзики, різноманітне намисто, персні, срібні нашивні бляшки, фрагменти тканини та декоративні елементи одягу, такі як китиці. До інших знахідок входять залізні пряжки, бронзові кільця та заклепки від взуття. Важливо відзначити, що цей інвентар свідчить про різноманіття та вишуканість ремісничих навичок та культурних традицій у даному історичному контексті.

Зазначимо, що 43% інвентарю Торговицького могильника припадає на предмети господарськопобутового призначення, які включають в себе залізні

цвяхи та скоби, шило, гачок, ножі (зокрема, один із них з кістяним руків'ям, що оздоблене геометричним візерунком та інкрустоване червоною фарбою), кресало, замок і точильний брусок. Варто відзначити, що всі ці знахідки мають численні аналогії серед матеріалів, що відомі з золотоординського періоду.

Серед археологічних знахідок особливе місце займають предмети культового призначення, зокрема, втулковий залізний і натільний бронзовий хрестики, які відрізняються невеликими розмірами та стандартною конфігурацією. Лицьова сторона хрестика прикрашена написом "оку".

Для точного визначення дати могильника найбільше значення мають знахідки золотоординських монет [27 с. 52]. Комплекс монет із поховання 241 представляє особливий інтерес в аспекті датування та історичного контексту [6]. Поховання дорослого, виявлене на глибині 1,3 м від поверхні схилу на південний захід від репера, представляє собою погано збережену могилу, контури якої не простежені. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід, при цьому права рука була зігнута в лікті та лежала поперек живота, а позиція лівої не вдалося визначити. Поблизу таза розташований залізний цвях, і поряд, під тазом, знаходиться скупчення з 32 срібних монет та мідного монетоподібного предмета діаметром 1,6 см, який зазнав поганої збереженості. Також біля правого коліна та лівого стегна виявлено по одному залізному цвяху.

Переважна більшість монет (Рис. 1) відноситься до добре відомих золотоординських типів [9 с. 92]. Деякі дирхеми, зокрема 2, мають обрізані краї, інколи дата не видно через втрату частини монетного кружка або стирання. Серед датованих зразків, наймолодший дирхем Узбека, відбитий у Сараї у 1317/1318 роках, тоді як найдавніші – гюлістанські дирхеми Бердібека, відновлені у 1357/1358 роках. Загалом, більшість дирхемів були відчеканені під час правління Джанібека, що є типовим для знахідок, здійснених у 50–60-х роках XIV століття. За кількістю монет поховання 241 з Торговиці виділяється

серед подібних цього часу. Адже зазвичай у золотоординських похованнях трапляється від кількох до десяти монет.

В період Золотої Орди монети часто використовувалися в ролі складової поховального інвентарю, як у могилах кочовиків, так і в некрополях осілого населення. На могильнику в Торговиці було виявлено нумізматичні знахідки, включаючи 26 мідних пулів і 35 срібних дирхемів, розподілені лише в семи похованнях. Також три мідні пулі були знайдені на території могильника. Ймовірно, особа з поховання 241 мала вищий соціальний статус порівняно з іншими. За аналізом нумізматичних знахідок можна припускати, що могильник в Торговиці має часовий діапазон між 40-ми та початком 60-х років XIV століття.

Протягом 15 польових сезонів в Торговиці зібрано 100 золотоординських монет і їхніх наслідувань. Слід зауважити, що серед цих знахідок немає монет Мамаєвого хана Абдуллаха (1361–1370 рр.) і ханів, пов'язаних із «заволзьким» періодом 60-х років XIV століття. Це може служити додатковим свідченням про існування міста до початку 60-х років XIV століття. [Козубовський 2002, с. 93]. Знахідки монет з Торговиці наразі не підтверджують прямого зв'язку цієї археологічної пам'ятки з важливими подіями в Східному Поділлі у 1362 році. Однак ймовірно, золотоординці можливо полишили місто на початку 60-х років XIV століття. Це може бути пов'язане з перемогою Ольгерда в битві на Синіх Водах. Локація цієї битви вважається ймовірною в районі річки Синюха в околицях Торговиці [32 с. 55; 34, с. 19– 20]. Проте не можна виключати й інші причини, що призвели до припинення життя в місті.

3.2. Реконструкція етнічного складу населення за остеологічними даними.

Антропологічний аналіз остеологічної серії з середньовічного могильника Торговиці, який вивчала Литвинова Л., включає 92 скелети різного віку та статі:

- 28.3% скелетів - чоловічої статі (26 кістяків).
- 39.1% скелетів - жіночої статі (36 кістяків).
- 29.3% скелетів - дитячі (27 кістяків).
- 2.2% скелетів віднесено до юнацького віку (2 кістяків).
- 1.1% - стать не вдалося визначити через погану збереженість кістяка [28].

Ця антропологічна інформація допомагає розкрити демографічні та соціальні аспекти середньовічного населення Торговиці.

Отримані дані антропологічного дослідження могильника Торговиці вказують на значний внесок жінок та дітей у склад населення. Їхній відсоток складає 68.4%, що є суттєвим. Це узгоджується з аналізом археологічних матеріалів із ґрунтових могильників Південного Подніпров'я, де також спостерігається високий відсоток жіночої та дитячої антропологічної серій.

Важливо враховувати, що такий склад населення може вказувати на певні соціокультурні особливості та функціональні особливості поселення. Подальше дослідження цього аспекту може допомогти краще зрозуміти роль жінок та дітей у суспільстві та етнічні особливості цієї громади в XIV столітті.

Така демографічна диспропорція, де жінки та діти становлять значну більшість, може мати різноманітні причини, а їх точне визначення може бути складним завданням. Важливо розглядати це явище в контексті конкретної історичної та культурної ситуації.

Однією з можливих причин може бути участь чоловіків у військових діях, яка часто супроводжується втратами серед чоловічого населення. Це може призвести до того, що частина чоловіків була похована в інших місцях, таких як місця бойових дій, як ви вказали. Однак без конкретних археологічних та антропологічних свідчень ця гіпотеза залишається лише можливістю.

Додаткові дослідження, такі як аналіз археологічного контексту, ареалу могильника та детальніше антропологічне дослідження, можуть допомогти краще зрозуміти причини цієї демографічної ситуації.

Порівняння демографічних показників між Торговицьким і Мамай-Сурківським могильниками може бути дуже цікавим для розуміння різниці у соціальних та культурних аспектах обох регіонів у середньовіччі. Співвідношення чоловічих та жіночих кістяків у Мамай-Сурка майже однакове, що вказує на можливу рівність в чисельності чоловіків і жінок в осілому населенні. Крім того, відсутність слідів насильницької смерті може свідчити про те, що це населення могло переживати спокійніші часи порівняно з Торговицею. Однак важливо враховувати, що ці дані є лише одним з аспектів більшої картини. Інші аспекти, такі як соціальна структура, культурні особливості і спосіб життя, також мають велике значення для повного розуміння демографічної ситуації в цих регіонах.

У літературних джерелах подано дані про рівень дитячої смертності у середньовічному населенні Східної Європи в різних епохах та регіонах. Наприклад, в Лимбарі (XII-XIV ст.) цей показник становив 16%, у Бранештах (X-XI ст.) - 23%, в Птую (Словенія, X-XI ст.) - 23%, в Торговиці (XIV ст.) - 29%, в Благовіщенці (XII-XIV ст.) - 33%, у Керпусті (Угорщина, XI ст.) - 34%, в Григорівці - 34.1%, в Мікульчиці (Моравія, IX-X ст.) - 39%, в Мамай-Сурці (XIII-поч. XV ст.) - 40%, а в Халімба-Череш (Угорщина, X-XI ст.) - 46% [28].

Антропологічні дані, отримані з репрезентативних серій у Торговиці, свідчать про високий рівень смертності серед дітей у середньовіччі. Деякі дослідники висловлюють припущення, що цей показник може сягати 50%, що може віддзеркалювати реальну палеодемографічну обстановку того часу.

Матеріал з ґрунтового могильника в Торговиці характеризується низькою збереженістю антропологічних зразків. Більшість черепів мають посмертні деформації, що ускладнює їх використання для краніологічного аналізу. Крім того, багато довгих кісток пошкоджені, що ускладнює можливість

остеологічного вивчення. У результаті лише декілька черепів (2 чоловічих і 5 жіночих) збереглися в середньому стані. Важливо відзначити, що ця антропологічна колекція єдиний взірєць, який представляє населення Центральної України у XIV столітті.

За краніологічними характеристиками чоловіча серія з колекції має мезокранну форму (за черепним показником 1 череп – доліхокранний і 1 – мезокранний). Обличчя характеризується середньою шириною та висотою, мезенне (середнє) за верхньолицевим показником, широкі та середньовисокі орбіти, мезоконхні (середні) за показником, середньоширокий та високий ніс, лепторинний (вузький) за показником, значний виступ носа, і виражений розвиток перенісся. Профіль обличчя чітко виражений на верхньому та середньому рівнях у горизонтальній площині.

У краніологічній серії чоловічих черепів притаманний європеїдний тип. Важливо відзначити, що у випадках, коли точні вимірювання неможливі, спостерігаються черепи зі зменшеним горизонтальним профілюванням обличчя, що може свідчити про наявність різних морфологічних типів у даній серії.

Порівнюючи краніологічну серію Торговиці з іншими регіонами, можна відзначити певну схожість морфології з населенням Степу. У чоловічих черепах притаманна мезокранія та середньошироке, чітко сформоване обличчя. Також зафіксовані спільні риси з краніологічними серіями із могильників Кам'янка, Каїра, Благовіщенка та Мамай-Сурка. Важливим є виявлення у серії Торговиці певної монголоїдної домішки, що може вказувати на різноманітність морфологічних типів у середньовічному населенні.

Відносно жіночої краніологічної серії слід зазначити, що в неї входить 5 черепів середньої ступені збереження. Ці черепи характеризуються брахікраніальною формою, широким та низьким обличчям, а також широкою лицевою частиною. Орбіти у них середньоширокі та низькі, а ніс має мезоконхну форму – середньоширокий та високий. Перенісся відрізняється

мезорінною конфігурацією. Обличчя має сплюснену форму у верхній частині, але в цілому добре профільоване на середньому рівні.

Морфологічний комплекс жіночих черепів у серії характеризується типовим європеїдним антропологічним типом, з невеликою, але вираженою монголоїдною домішкою. Серія з Торговиці вказує на схожість антропологічних рис з населенням Степу, що представлене в інших серіях з могильників, таких як Каїра, Кам'янка та Мамай-Сурка. Це не лише підтверджує різноманіття морфологічних особливостей середньовічного населення Центральної України, але і вказує на визначений ступінь впливу монгольських антропологічних рис в цьому регіоні.

Також слід зауважити, що у жіночих черепах спостерігається вираженіша монголоїдна домішка порівняно з чоловічими. Це може бути пояснено тим, що жінки виступали як основа місцевого населення, тоді як чоловіки мали можливість мігрувати з інших територій. Важливо відзначити, що характер монголоїдної домішки вказує на вплив антропологічного типу, що характерний для салтово-маяцької культури, із якою пов'язують етноніми "протоболгари" або "болгари".

Вивчення черепів чоловіків та жінок з ґрунтового могильника Торговиця вказує на різноманіття антропологічного складу та наявність різних морфологічних типів серед населення, яке було поховане в цьому місці. Чоловіча серія, з одного боку, демонструє ознаки, що є характерними для середньовічного населення Південного Подніпров'я, як от у могильниках Кам'янка, Каїра, Благовіщенка і Мамай-Сурка. З іншого боку, виявлено схожість з населенням Середнього Подоння за матеріалами могильника Новохарків [28]

Деякі дослідники висловлюють думку, що населення, яке залишило Новохарківський могильник, могло бути представлене нащадками алан [3 с. 111-1193 іншого боку, є певна аналогія зі слов'янськими серіями Середнього Подніпров'я, зокрема, з збірними серіями полян (Київського та Чернігівського

регіонів) [2 с. 329.] та серіями з окремих слов'янських могильників [28 с. 90]. Також можна відзначити деяку аналогію з аланським населенням басейну Сіверського Дінця, зокрема, з такими об'єктами, як Дмитрівське (8-9 ст.), Салтів (8-9 ст.), Маяцьке (8-9 ст.), а також із Північного Кавказу, такими Адіох (7-13 ст.), як Гамівське (5-7 ст.), Казазово-II (7-13 ст.) [28 с. 90].

Жіноча серія має аналогічний комплекс морфологічних ознак, який є характерним для жіночої частини населення Півдня Подніпров'я (Благовіщенка, Кам'янка, Мамай-Сурка). Жінки з могильника Торговиця вирізняються широким і низьким обличчям, трошки сплющеним на горизонтальному рівні [28, с. 91].

Матеріали, виявлені в ґрунтовому могильнику Торговиця, не суперечать основному висновку, що антропологічний тип населення Центральної України у середньовіччі формувався під впливом алан, болгар і слов'ян. Цей тип має морфологічні схожості з населенням Південного Подніпров'я того ж періоду. Також важливо зауважити, що середньовічне населення Центральної України XIV століття відзначається великою морфологічною подібністю до населення XVII-XIX століть, яке представляє різні регіони України. Таким чином, нові палеоантропологічні дані з Торговиці важливо доповнюють наше розуміння складу населення України перед козацькою добою.

Розділ 4

НОВІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ 1362 РОКУ

Битва при Синьоводській виникла внаслідок ускладнених міжнародних відносин того часу та є результатом стратегії литовського князя Любарта. Його тактика, споруджена на основі традицій його батька, великого князя Гедиміна, дозволила здобути підтримку українців у їх визвольному опорі проти татарських завойовників.

Незважаючи на досягнення Литви у відносинах з Золотою Ордою, це не означало повне звільнення від її владарювання. Литовські князі залишалися у залежності від Золотої Орди та продовжували виплачувати данину. У визволених Литвою українських територіях встановлювалося двовладдя, аналогічне васальній залежності місцевих князів від татарських правителів. Наприклад, контроль над Києвом переходив під управління татарського баскака, що свідчило про існування Київського князівства та його підпорядкування татарам.

Обговорення на науковому рівні Синьоводської битви викликало кілька позитивних змін, але залишило низку невирішених питань. Однією з причин цього є застарілі підходи до літописних джерел та обмеження у врахуванні державно-політичного контексту. Також існує неузгодженість стосовно розташування літописного міста Коршева, що викликало дискусії та спроби переосмислення його місцезнаходження, наприклад, в контексті Курщини. У нашій спробі розгляду цього питання ми не підтримуємо погляди деяких краєзнавців, які стверджують, що літописний Коршев співпадає із сучасним Корецьким районом.

Розробка версії про існування окремого населеного пункту під назвою "Коршів" на Волині виглядає більш перспективною, враховуючи політичну обстановку в тому регіоні та особливості відносин Великого князівства

Литовського з татарською та польською владою. З'ясувалося, що на Волині у XIV – XV століттях були відомі два села під назвою "Коршев", обидва розташовані в одному і тому ж Луцькому повіті. Нині вони відносяться до Волинської та Рівненської областей. З огляду на доступні джерела можна стверджувати, що Коршів у Луцькому районі Волинської області є старішим, а згадки про нього належать ще до київського періоду [15 с. 10, 11, 453]. На сьогоднішній день село Коршів підпорядковане сільській раді села Несвіч Луцького району. Також у цій області існує село Новокоршів, що свідчить про поширену вживаність цих назв в даному регіоні.

Другий населений пункт під назвою Коршів розташований у колишньому Луцькому повіті, зараз в Здолбунівському районі Рівненської області. Відзначається своєю східно-південно-східною локацією в порівнянні з першим Коршевим. В історичних документах згадки про це селище виявилися дещо пізніше, ніж про волинський Коршів, що може вказувати на його можливе заснування мешканцями або виселенцями з першого Коршева.

Коршів у Рівненській області міг бути створений за насильницьких обставин князем Любартом, який, в ході конфлікту із польським королем за волинські території, вивів мешканців із попереднього селища. В ті часи такі дії, що включали захоплення людей та ресурсів, були невід'ємною частиною воєнної практики. Це може статися після 1340 року, коли Любарт став галицько-волинським князем. У XV столітті село Коршів з'являється в історичних записах у контексті подарунка Якова Войни своїй матері [15 с. 330]. Мова може йти як про села Волині, так і Рівненської області, хоча сучасна ситуація нахилює до визнання його волинського походження. Можна припустити, що попереднім власником, або навіть засновником, був батько дарувальника Немира Война. Не виключено, що він був засновником чи одним із перших представників шляхетного роду Войн-Оранських, що у першій половині XVI століття складався з чотирьох осіб і обов'язково вислав на війну трьох озброєних вершників [6 с. 126].

Село Коршів повторно згадується в переліку населених пунктів, що були передані польським королем Костянтину Острозькому у 1497 році. Після заснування Дерманського монастиря у 1499 році князь К. Острозький подарував йому Коршів разом з іншими найближчими селами. Зараз Коршів та Кунин входять у склад сільської ради села Уїздці, що знаходиться за 10 км від районного центру Здолбунів та за 9 км від залізничної станції Мізочок у Рівненській області [12 с. 329, 342]. Тривала історія сіл Коршевів у Волинській та Рівненській областях, а також околицьких населених пунктів, свідчить про їхню важливу роль у житті Володимирської землі. Є можливість, що одне з цих сіл має історичну назву "Коршева", засвідчуючи своє значення в різних періодах часу. Проте важливість цієї гіпотези порушується літописними даними щодо розташування села на річці Сосна, що викликає певний ступінь скептицизму серед деяких дослідників.

Існує припущення про існування селища Коршів у Волинській та Рівненській областях, і це припущення може бути підкріплене можливим зв'язком із річкою Сосна, хоча на сьогоднішній день немає достатніх даних, щоб підтвердити цей факт. Навіть якщо колись існувала така річка, вона, ймовірно, була невеликою і може бути зникла з часом.

У цьому випадку можна відзначити схожість із історією літописного Коршева та річки Сосна. Але, на відміну від минулого випадку, де не вдалося виявити місто Коршів, тут не можна визначити річку Сосна. Можливо, невловимий "Коршев" насправді є стародавнім поселенням під назвою Кошер у Волинській землі, згадка про яке з'явилася вперше у 1196 році. Це невелике поселення з часом перетворилося на укріплене городище, що відігравало ключову роль як стратегічний пункт та економічний центр. Точно це городище стало відоме як Кошер або Каширськ. У 1340 році, разом із всім Галицько-Волинським князівством, це поселення потрапило під владу литовського князя Любарта. Негайно розпочалася реконструкція зруйнованих та будівництво нових кам'яних фортифікацій, і за кілька років на волинських землях виріс

новий потужний об'єкт оборони. За матеріалом, з якого було зведено, йому було присвоєно назву Камінь-Каширський, і до середини XV століття воно функціонувало під обома цими іменами як самостійне удільне князівство. Зараз це є районним центром Камінь-Каширського у Волинській області.

Джерело інформації про волинсько-рівненське селище Коршево чи Кошер може вказувати на його історію та значення в літописах, де воно згадане. Зокрема, можна взяти до уваги "Рогозький літопис", який є першим і найближчим до подій часовим зовнішнім і, можливо, сучасним описуваним подіям. Російський історик А. Насонов наводить докази того, що "Рогозький" та "Никоновський літописи" виникли на основі тверсько-кашинського літописання XV–XVI століть. Тверське князівство виступало як конкурент Московському князівству у боротьбі за владарювання в регіоні. Литовсько-руські князі мали сімейні зв'язки з тверськими князівськими родинами, що слугувало протипологом Москові. Князь Ольгерд, литовсько-руський правитель, був у шлюбі з тверською княжною Уляною, дочкою київського князя Володимира Ольгердовича. Анастасія, що також була дружиною Василя Кашинського, великого князя Тверського. Її духівник, архімандрит Києво-Печерської лаври, разом із своїм оточенням, переїхав разом з нею. Вони були зброєю не лише в літописанні, але й у володінні фактичними даними з історії Південно-Західного краю. Під впливом київської школи літописців в "Рогозькому літописі" та пізніше у "Никоновському" можливо з'явилися відомості про волинське селище Коршево. Згадка про "великі тяготи" людей після захоплення Литвою Коршева також може підтверджувати київське походження повідомлення, оскільки київські князі, зокрема нащадки Олельковичів, претендували на руську спадщину, включаючи східну Волинь, де розташоване Коршево.

Літописці відображали претензії на ці землі в письмовій формі. Зокрема, у середині XV століття ці претензії охоплювали територію аж до міста Корця на Заході, що безпосередньо межувало з Коршевами. Таку саму мету

переслідували й укладачі "Списку міст руських" (1396 року), до якого, за допущенням деяких істориків, можливо віднести не лише міста XIV століття, але і ті, що існували в київський період і до описуваних подій вже зникли. За переконанням деяких дослідників серед медієвістів, "Список" створений у канцелярії митрополита Кипріяна, який у 1390 році переїхав до Москви. Там він активно допомагав колишньому благодійнику, київському князю Володимирі Ольгердовичу (помер у 1398 році), у захисті його прав на руські землі [8].

Більшість істориків пов'язують Синьоводську кампанію князя Ольгерда з захопленням літописного Коршева. Це впливає з того, що в найдавніших літописах, таких як "Рогозький літописець" і "Никоновський літопис", події подані в логічній послідовності: спочатку захоплення Коршева, а потім битва на Синіх Водах. Однак деякі дослідники не звернули належної уваги на те, що в першому випадку згадується "Литва", а не ім'я конкретного князя, такого як Ольгерд. Якби великий князь Литви був причетний до цих подій, літописці могли б відзначити це. Таким чином, можливо, взяття Коршева могло статися за участю іншої особи, а не самого Ольгерда.

Михайло Грушевський вказує, що причиною "полудневого" походу князя Ольгерда був його конфлікт із татарами. Однак важливо визначити, з яким саме татарським угрупованням відбувався цей конфлікт, оскільки в Золотій Орді того періоду велика міжусобна боротьба представників різних суспільних сил. Зокрема, влітку 1362 року в Золотій Орді відбулася міжусобна боротьба представників різних суспільних сил за владу. Це конфлікт вразив і волинське чирівненське Коршево. У результаті цього конфлікту, за словами "Рогозького літописця", почалися "бунти і тяготи людям по всій землі". Термін "під землею" може вказувати на навколишню територію від Коршева, яка перебувала під владою володимиро-луцького князя Любарта і була залежною від татар.

В жодному з документів, таких як "Рогозький літописець", "Никоновський літопис" і "Оповідь про Поділля", немає згадок про те, що

Коршев був відвойований саме татарами. Це може переконувати в тому, що захоплення Коршева литовцями було одним з прикордонних конфліктів між Литвою і Польщею за волинські землі, але не переросло у широкомасштабну війну між ними. Можливо, литовці, представники Любарта, відвоювали село Коршів в Польщі за потурання татарської влади, відповідно до попереднього договору. Вказівка у літописі про "тяготи людям" може свідчити про зміну власника села і накладання додаткових податків на місцеве населення, що могло викликати його опір. Село і його округа, переставши сплачувати податки Польщі і зменшивши їх татарам, могли стати об'єктом невдоволення як з боку Польщі, так і татар. Не виключено, що князь Любарт відмовився виплачувати данину татарам, і це може бути однією з причин невдоволення представників татарської влади. Це може відноситися не тільки до одного населеного пункту, а, як стверджує "Рогозький літописець", до "всієї землі", що може вказувати на Луцьку чи всю Волинську землю в цілому.

Дискусія, яка триває останні роки навколо Синьоводської битви, не привела до остаточного вирішення питання щодо місцезнаходження цієї події. Дослідження, зокрема наративних та інших документів, не надають чіткого відповіді на це питання. Частина невизначеності пов'язана із розбіжністю учасників дискусії щодо топонімічних понять, таких як "Поділля", "Степ" і "Дикі Поля".

Важливо розглянути територіальні межі Поділля та степів, а також їхню появу та еволюцію. У писемному джерелі "Про Поділля" вказується, що Ольгерд направився у "поле", де розбив татар на Синій воді. Далі згадується про Подільську землю, в якій вбиті татарські "князі". Цей документ свідчить про те, що до написання нього Подільська земля не була вже пустим полем, але колонізованим регіоном.

М. Стрийковський і М. Грушевський вказали на те, що Ольгерд вирушив у похід "у Дикі Поля проти татар". Це підтверджує ідею, що князь направляв

свої походи у степи, де відбулася Синьоводська битва. М. Грушевський вказав на те, що цю подію можна датувати 1363 роком [17]. Михайло Грушевський вказує, що термін "Поділля" вперше з'явився в документах під 1395 роком [17]. Вказано, що Михайло Грушевський зазначає, що термін "Поділля" вперше вжито в документах під 1395 роком. Однак, через кілька сторінок він також вказує на те, що Поділля згадується в документах Длугоша під 1352 роком. Визначення терміну виявляється розпливчастим, особливо у південному та північному напрямках. Йаків Ростиславович Дашкевич вважав, що перша згадка про Поділля може бути пов'язана з 60-ми роками XIV століття. Ймовірно, він мав на увазі згадку про Поділля у зв'язку з викладом подій Синьоводської битви.

Сучасний науковець М. Крикун переглядає термін "подністровсько-побужські землі" і визначає його як територію Брацлавщини, яка пізніше стала відома як Брацлавське воєводство [16 с. 69]. Він акцентує на тривалому конфлікті між Брацлавським та Київським воєводствами щодо їхньої межі, який виник ще в часи поділу української території на землі. Вказується, що східний кордон Брацлавської землі тоді пролягав вздовж річки Гірський Тікич, а на північному сході - вздовж річки Рось. Навіть при наявності певних відхилень в цих межах, вони мали тимчасовий характер.

Твердження деяких авторів про Синьоводську битву на Поділлі не відповідає літописним даним і не може бути прийнятим науковцями без вагомого наукового спростування. Термін "полуднева Київщина" використовувався для опису земель на південь від Києва, включаючи правобережне Подніпров'я до Каніва, Черкас та лівобережного Сліпороду. Після цих територій традиційно розташовувалися "Дикі Поля" над Поділлям до Дністра на заході та Чорного моря на південному заході [17].

Проте питання виникає щодо конкретного місця Синьоводської битви в "Диких Полях". Визначення місцезнаходження географічних термінів, таких як "Синя Вода", як гідроніма та топоніма, має важливе значення. Події 1502 року,

коли турецький султан пропонував хану Великої Орди виступити проти кримського хана Менглі-Гірея, свідчать про те, що похід розпочався за кордонами України, за південними межами Подільської та Брацлавської земель. Ці території традиційно відокремлювали українські князівства від степу, основної території татар. З Синьої Води татарські орди направлялися на Україну двома шляхами - на Київ і Галичину, проникаючи і за межі цих земель [17].

Використання назви "Біла Вода" в старовинних документах, яку кочовники вживали для позначення Південного Бугу, поряд з "Синьою Водою", свідчить про їх територіальну близькість і може ще більше підтверджувати зв'язок останньої з річкою Синюхою. Давність та поширеність гідроніму "Синья Вода" в Новоархангельському районі Кіровоградської області підтверджують інші назви, наприклад, річки Кагарлик та селища з такою самою назвою. Це може бути тюркською калькою від давньослов'янського "гідроніма Синіє Вода, Синюха", як встановив кіровоградський професор Василь Лучик.

Щодо місцевості "Сині Води" поблизу Чигирина, згадки відомого події 1648 року підтверджують її існування. Представник А. Киселя повідомляв польському командуванню, що Б. Хмельницький разом з козаками відійшов до Чигирина, хан із головним військом направився до Криму, а орда Тугай-бея кочувала на "Синіх Водах". Це свідчить про те, що Сині Води були відносно близькими до Чигирина, і саме туди Б. Хмельницький направляв листування із Тугай-беєм [18].

Додаткові фактори, що підтримують ідею розташування Синьоводської битви неподалік Чигирина, включають той факт, що татари після Корсунської перемоги і набуття ясиру не продовжили свій шлях на захід. Також, Тугай-бей у червні 1648 року не міг знаходитися на півночі Поділля, де деякі краєзнавці шукають місце Синьоводської битви.

Міжріччя між Південним Бугом і Синюхою служило Чорним шляхом з Криму, а також північним відгалуженням Кучманського шляху. За

"Національним атласом України" це відгалуження пролягало вздовж середньої течії Південного Бугу, а одне гілля веде на Західне Поділля, а інше, перетнувши Південний Буг, повертає ліворуч на Торговицю та переправляється через Синюху, до Умані і вливається в Чорний шлях в районі Кальника. Цим шляхом "царик Дмитрій" міг привести свою орду з Буджаку для з'єднання з іншими "цариками".

Розташування Синьоводської битви в міжріччі Південний Буг - Синюха - Велика Вись може бути підтверджене тим, що татари, здається, не вирушили до Торговиці, ймовірно, через об'ємний потік цих річок. М. Стрийковський не згадує втечі розбитих татар через Синюху та Велику Вись, що підтверджує можливе розташування битви в цьому регіоні. Уособлення річки Синюхи з річкою Синя Вода та Торговиці з літописним містом Синя Вода підтримується іншими дослідниками, такими як Ф. Шабульдо, О. Галенко та О. Чорний.

Отже, у 1362 році відбулася рішуча Синьоводська битва, яка мала значний вплив на подальший розвиток України та Кримської Орди. Наслідком цієї перемоги стало здобуття незалежності правобережних українських земель від Золотої Орди, хоча татарський вплив залишався актуальним.

Литовський великий князь Ольгерд зробив стратегічний вибір на сприяння зближенню Литовського князівства з Кримською Ордою під егідою еміра Мамаю. Ця політична орієнтація стала суттєвим ударом для Золотої Орди. Хоча спроби останньої відновити свій імперський статус були в певному роді успішними, вони не виходили за рамки короточасних і необіцяючих перспектив.

Перемога на Синій Воді визначила невідворотний процес унезалежнення Кримської Орди від Сараю та встановлення самостійного Кримського ханства в межах Великого князівства Литовського. Згуртованість і спільний опір Золотій Орді стали головною причиною визнання ханом Тохтамишем права литовського князя Вітовта на всі "руські" землі, включаючи українські, за умови збереження данницької залежності від татар.

Синьоводська битва стала вирішальною в історії України, відзначивши початок етапу активного відродження та становлення нової української державності під патронатом правлячої династії литовських Гедиміновичів. Представники цієї династії намагалися відродити культурно-історичну спадщину Київської Русі, в рамках створення єдиної Литовсько-Руської держави, яка займала б відповідне місце на євразійському просторі.

Разом із центробіжними процесами у Великому князівстві Литовському проявилися тенденції відцентрованої українсько-національної ідентичності. Великий князь Володимир Ольгердович із Києва, наближаючись до завершення свого князювання (усунутий у 1394 р.), не лише посилював власну незалежність від центральної влади, але й висував претензії на давньоукраїнську спадщину від міста Корця на заході до Сіверського Донця на сході. Через півстоліття ці плани фактично реалізували його нащадки з династії Олельковичів, надаючи українській державності новий імпульс до тривалого існування.

Розділ 5

ТОРГОВИЦЯ У КОЗАЦЬКІ ЧАСИ

В період від 1648 до 1649 років на території Брацлавського воєводства утворилися численні козацькі полки, такі як Винницький, Брацлавський, Кальницький, Уманський, Шаргородський, Животівський, Остропільський, Бузький, Чечельницький і Торговицький полки. Таким чином, вже у перший рік Національно-визвольної війни на території козацької України виникло безліч адміністративно-територіальних одиниць, включаючи Торговицький полк (див. Рис. 10). Треба відзначити, що хоча Торговицький полк і утворився, його існування було недовготривалим. Командування козацького війська, керуючись традиційною адміністративно-територіальною структурою українських земель, зокрема повітів, староств і волостей, вирішило розподілити весь реєстр на полки і сотні.

На підставі Зборівської угоди старшинська рада в Корсуні 16 жовтня 1649 року прийняла рішення щодо розподілу 40-тисячного козацького війська на 16 полків та 272 сотні в межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Усі інші козацькі полки, що не входили в межі 40-тисячного реєстру та відведеної території, було розпущено. Згідно з рішенням Корсунської ради, в межах Брацлавського воєводства залишилося лише чотири полки: Кальницький, Брацлавський, частково Білоцерківський та Уманський.

Першим козацьким полковником Торговицького полку очевидно був Єфимій (Юхим) Торговицький. Підтвердження цього можна знайти в козацькому літописі полковника Григорія Граб'янки, де в переліку "Назви міст та імена полковників з обох берегів Дніпра, що відомі на час Хмельницького", окремо зазначено Торговицю, де саме Єфимій виконував обов'язки полковника [35].

Таким чином, Торговицький козацький полк, сформований на початку Національно-визвольної війни, існував лише протягом одного року і був розформований відповідно до рішення Корсунської ради у 1649 році. Після ліквідації цей полк, очевидно, був розділений між Білоцерківським, Корсунським та Уманським полками.

З історії Торговиці під час Хмельниччини збереглося мало відомостей. Є лише кілька фрагментарних епізодів. Наприклад, в квітні 1654 року гетьманський уряд створив у Торговиці митницю, якою керував Остафій Остаматенко. Також є записи, що на початку 1657 року, після битви під Охматовом, татарська орда на чолі з Калгою-солтаном напала на Торговицю разом із Нурадин-солтаном та Муняк-солтаном. Однак атаку вдалося відбити, і ординці були вигнані у напрямку Умані [18 с.15].

Після смерті Богдана Хмельницького Україну охопив період важких випробувань, відомий як "Руїна". Назва сама по собі вказує на трагічне становище, в якому опинилися всі сфери суспільства та політики в межах України-Гетьманщини. Кризовий період в історії кожної нації часто визначається появою національних героїв. Україна в епоху "Руїни" не стала винятком, і серед видатних діячів того часу виділяються Петро Дорошенко та Іван Сірко. Діяльність цих двох визначних постатей козацької України тісно пов'язана з історією Торговиці та Торговицького козацького полку у другій половині XVII століття. Іван Сірко, відомий своєю відвагою та військовими досягненнями, став символом супротиву національних інтересів під час "Руїни". Петро Дорошенко, гетьман Лівобережної України, намагався вести Україну через цей складний період, залишаючись визнаним лідером свого часу. Торговиця, як і багато інших населених пунктів, стала місцем важливих подій та вирішальних битв під час кризового періоду "Руїни". Дії героїв, таких як Сірко та Дорошенко, залишили нестирмований слід в історії міста та вплинули на долю Торговицького козацького полку.

Деякі історики-краєзнавці вважають, що Торговиця стала однією з резиденцій видатного кошового отамана Івана Сірка. З цього місця він здійснив ряд успішних військових походів на Кримське ханство. Наприклад, 15 квітня 1661 року козацькі посланці наказного гетьмана Якіма Сомка повідомили в Москві, що Іван Сірко вирушив із Запорізької Січі до Торговиці з великим 10-тисячним військом. В результаті цього походу козацьке військо кошового отамана розбило татарську орду в районі Андріївського острова, яка вчиняла "нестерпні спустошення" на навколишній території.

Слід відзначити, що діяльність Павла Тетері, який обрав посаду гетьмана у 1663 році, залишається предметом суперечок серед істориків. Суперечки в основному обертаються навколо двох основних аспектів: з одного боку, Тетерю приписують роль "вірного васала польського короля", з іншого — його розглядають як "визначного діяча України". Коли Тетеря прийшов до влади, він відкрито вибрав пропольську позицію, що викликало незгоду серед правобережної козацької старшини.

Отже, у 1664 році на Правобережжі виникло повстання проти гетьмана Павла Тетері, антиурядове та антипольське. Його епіцентром стала Торговиця. Ініціатором повстання був колишній гетьман Іван Виговський. Вдалося йому отримати підтримку торговицького сотника (пізніше полковника) Дмитра Сулимки (Сулименка) та інших представників старшини. Крім того, Іван Виговський направив двічі гінців до кошового Івана Сірка на Запоріжжя, закликаючи його підтримати майбутнє повстання.

В 1664 році на Правобережжі розпочалося антипольське повстання, і Торговицький полк був відновлений внаслідок цих подій. Дмитро Сулимка, П. Мотовиченко, Г. Коломойченко планували розпочати повстання, приєднуючи до свого війська екс-гетьмана Івана Сірка пізніше. У лютому 1664 року Д. Сулимка виступив із повстанням у Торговиці, що швидко поширилося на інші населені пункти. Торговицький сотник захопив Лисянку, розіслав листи до козаків та міщан Лівобережної України, закликаючи до підтримки.

Об'єднавшись з іншими полками, він вирушив до Білої Церкви, де перебував гетьман Тетеря, й почав штурм 10 березня 1664 р. Бій під Білою Церквою завершився поразкою повстанців, і вони відступили до Лисянки і Торговиці.

Внаслідок поразки, гетьман Дмитро Сулимка був відданий польським військам у полоні, а Іван Гладкий призначений Торговицьким полковником. Однак його також захопили під час польської операції в районі Лисянки у червні 1664 року і посадили на палю. Таким чином, можна припустити, що період перебування Степана Щербини на посаді полковника Торговицького полку був у 1664-1676 роках, з перервами.

Отже, у травні 1664 року Торговицький козацький полк знаходився під Могилевом-Подільським, активно долучившись до подій під командуванням Івана Сірка. Козацький загін Сірка наблизився до Корсуня, де перебував видатний полководець Речі Посполитої, Стефан Чернецький. Згідно з Д. Яворницьким, хоча битви не відбулося, бо Чернецький вирішив відступити до Брацлава, Сірко рушив у напрямку Торговиці [20 с. 31].

Отримавши від московського царя лист, в якому його закликав вирушити до Канева для об'єднання з Лівобережним гетьманом І. Брюховецьким, Іван Сірко взяв курс не на виконання цього наказу, а на організацію успішного походу. Замість того, щоб долучитися до зустрічі з гетьманом, Сірко вийшов з Торговиці і вирушив в наступний вдало проведений похід проти білгородської орди на території Буджака.

По поверненні з успішного походу в Торговицю, Іван Сірко у листі до московського царя від 4 серпня (25 липня) 1664 року зазначав про надзвичайний тиск ворожих сил: "щодня татари разом із поляками надокучають нашим українським містам". Це становило перешкоду для його об'єднання з військом Брюховецького [20 с.25-26].

З початку 1668 року, на Лівобережній Україні, розпочалося повстання проти московської влади, в якому активну участь взяв Торговицький полк. Іван Брюховецький, гетьман лівобережний, та Іван Сірко, який тоді перебував

на Слобожанщині, звернулися до Петра Дорошенка, просячи його про допомогу у цьому спробі протистояти московському владарюванню.

Після об'єднання Правобережної та Лівобережної України Петро Дорошенко, залишивши на лівому березі Дніпра наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного, вирушив до Чигирина, а кошовий Іван Сірко, зібравши військо, пішов на Слобожанщину. В районі Охтирки козацький загін Сірка вступив у бій з царськими військами, але змушений був відступати спочатку до Полтави, потім і до Торговиці.

Іван Сірко перебував у Торговиці до 25 жовтня 1668 року, після чого разом із кошовим Іваном Рогом вирушив у похід на Кафу (Феодосія). Протягом осені 1668 року Іван Сірко з Торговиці здійснив чотири успішних набіги на кримські улуси, взявши в полон близько півтисячі татар та спаливши околиці Бахчисарая.

У березні 1669 року Петро Дорошенко провів Старшинську раду під Корсунем, де було вирішено прийняти турецьку протекцію. Проте цей хід був тіньований тяжким ординським нападом на Україну. Таким чином, у березні 1669 року Торговицький полк під командуванням Степана Щербини та полк Остапа Гоголя, разом із січовиками Івана Сірка, вийшли в погін за татарами. Їхні дії призвели до розгрому та здобутку багатоцінної трофеї у бою біля Очакова.

Тим часом на Запоріжжі більшість козаків виступила проти протекторату Османської імперії. Запорожці навіть покарали посланців Дорошенка, обравши гетьманом Петра Суховія. Улітку 1669 року значна частина козаків Корсунського, Уманського, Кальницького й Торговицького полків приєдналася до Петра Суховія. Але вже 23 липня 1669 року, на раді козацьких полків Правобережної України, пропонували Петру Суховію відмовитися від гетьманської посади на користь Михайла Ханенка. Після обрання Ханенка гетьманом у вересні-жовтні 1669 року розпочалася боротьба

за правобережні міста, в ході якої сторони боролися за Звенегородку, Тарасівку і Торговицю [20 с.15].

У 1669 році гетьман Петро Дорошенко відновив Торговицький козацький полк, перетворивши його на адміністративно-територіальну одиницю Правобережного гетьманату. Цей полк був створений на базі сотень колишніх Уманського, Корсунського та Лисянського полків. Посаду полковника отримав Дмитро Сулимка (Сулименко), який раніше вже виконував обов'язки торговицького сотника та полковника в 1664 році. Таким чином, Торговиця стала адміністративним центром гетьманату Петра Дорошенка з 1669 року.

Важливим аспектом відновлення Торговицького полку було його стратегічне значення для турецького гарнізону. Згідно умовам присяги турецького посла в 1671 році, турецькі військові формування на Правобережжі повинні були розташовуватися лише в трьох містах – Рашкові, Торговиці, Суботові або Лисянці.

У 1673 році кам'янецький паша вимагав від Петра Дорошенка передати Торговицю турецькій адміністрації, і гетьман був змушений уступити. В 1672 році під час Корсунського бунту Торговицький полк ненадовго опинився під владою колишнього гетьмана Михайла Ханенка.

У 1674 році розпочався новий військовий наступ московського князя Григорія Ромадановського та козацьких частин під командуванням Івана Самойловича на Правобережну Україну. 10 лютого союзники зупинилися в Бужині, а воєвода Петро Скуратов та переяславський полковник Димитрашко Райча вирушили в напрямку Чигирин.

На той момент у столиці Правобережного гетьманату - Чигирині - проживало 350 осіб козацького товариства, 1000 сердюків полковника Пригари, а також Могилівський полк Остапа Гоголя та частини Торговицького та Уманського полків. Таким чином, загальна кількість гарнізону в Чигирині становила від 6 до 15 тисяч осіб, за різними оцінками Ю. Мицика. Навіть не

дивлячись на невдалу спробу захоплення Чигирину, московсько-козацькі війська продовжили наступ на Правобережжя, захопивши Черкаси 14 лютого та Канів і Корсунь 19 лютого. Цей наступ спричинив масові переходи частини правобережної старшини на бік царя, серед яких був і полковник Торговицького полку Степан Щербина. 17 березня 1674 року в Переяславі відбулася об'єднана Генеральна рада, де полковники семи правобережних та представники всіх лівобережних полків висловили бажання обрати Івана Самойловича гетьманом над усім Військом Запорозьким. У травні цього ж року Торговицький полк прийняв участь у битві під Орловцем на боці московсько-козацьких військ [16 с.48]

Під впливом подій 1674 року Торговицький полк фактично розколовся на дві частини. Одна з них зосередилася в Чигирині, обороняючи місто від московського вторгнення, тоді як інша, на чолі з Степаном Щербиною, вирушила на службу до московського царя.

Співпадінням обставин стало те, що турецька імперія вступила в конфлікт, радикально змінюючи хід війни. Османські війська стрімко розгорнули наступ на Поділля. Замість того, щоб вести загальну битву, московське командування та Самойлович почали відступати. Турецька армія швидко захопила ряд правобережних міст, таких як Косниця, Сміла, Куниче, і наблизилася до Торговиці.

Іван Сірко, відправившись до Умані, планував об'єднати сили з Уманським та Торговицьким полками, а потім разом ударити на татарську орду, що стояла біля річки Ташлык, недалеко від Торговиці [20 с.11].

Після захоплення Ладжиана в 1674 році, турецька армія рушила в напрямку Умані. Командувач османських військ, Седіага-паша, очолюючи 40-тисячну армію, запропонував місту капітулювати. Однак уманці відмовились від цього пропозиції.

Умань на той момент захищали козаки Уманського та Торговицького полків, а також численні місцеві мешканці. Загальна чисельність оборонців

становила близько 40 тисяч осіб разом із жителями "п'ятнадцяти городов". Облога Умані тривала десять днів, і після того, як турки підірвали одну з оборонних стін фортеці, місто було спалено і розграбовано. Після цього турецькі війська з великою армією відступили з Умані [20 с.39]

Після падіння Умані та окупації Правобережної України військами Османської імперії в 1674 році, ситуація у регіоні стала досить складною. Торговицький полк, який фактично втратив свій статус адміністративно-територіальної одиниці, продовжував функціонувати як військова формація під керівництвом різних полковників.

У 1675 році на посаді торговицького полковника був Кваша. Це ім'я згадується у документах того часу, зокрема у королівському універсалі Яна III Собеського. Спільно з іншими полками, Торговицький полк під командуванням Кваші діяв проти татар у придністровській зоні Брацлавського і Подільського воєводств в травні-червні 1675 року.

Проте до жовтня того ж року з'являються відомості про те, що торговицький полковник вже перебував в Чигирині, а не в Торговиці. На той час полтавський полковник Левенець повідомляв гетьмана Івана Самойловича про конфліктні ситуації в Чигирині, де запорожці, зокрема, намагались вбити Івана Сірка та торговицького полковника Квашу.

В листопаді 1676 року Степан Щербина, який став новим полковником Торговицького полку, очолив його в районі Південного Бугу. Важливо відзначити, що після цього періоду військові події та перетворення влади на території правобережної України відбувалися в умовах загострення відносин між Московією, Османською імперією та Річчю Посполитою.

У другій половині 80-х років XVII – на початку XVIII століття територія колишнього Торговицького козацького полку потрапила до складу Фастівського полку, який був утворений в рамках "Палієвої держави". Період від 1676 до 1681 року був також визначений рядом мирних угод, які

обмежували населення та рухи на певних територіях, включаючи зону між Південним Бугом і Дніпром.

Важливим фактором було також масове переселення населення з Правобережжя на Лівобережжя внаслідок різних угод та наказів московського уряду. Таке переселення спричинило зміни в демографічній та соціальній структурі регіону. Повернення мешканців Торговиці у рідне місто відбулося після завершення польсько-турецької війни та укладення Журавненьського мирного договору у 1676 році.

Таким чином, події, пов'язані з Торговицьким полком, є частиною ширшого контексту політичних, військових та соціальних змін, які відбувалися на території правобережної України наприкінці XVII століття. На початку другої половини XVII століття Торговицький козацький полк стикнувся зі складними подіями, що визначили його подальшу долю. Падіння Умані в 1674 році та окупація Правобережної України військами Османської імперії призвели до припинення існування ряду правобережних козацьких полків, включаючи Торговицький полк.

Важливо зазначити, що хоча адміністративно-територіальна одиниця Гетьманату, Торговицький полк, була ліквідована в 1674 році, як визначено владарючими структурами того часу, він як військова одиниця продовжував існувати, принаймні до остаточної ліквідації Правобережного гетьманства у 1676 році.

У 1675 році торговицьким полковником був Кваша, інформацію про якого ми можемо знайти універсалі Яна III Собеського. Згідно з цим документом, полк Кваші входив до складу козацького війська, яке очолював Остап Гоголь, а в його чисельність входили "охотні і запорозькі люди". На початку червня 1675 року Торговицький полк під командуванням Кваші активно взяв участь у військових діях проти татар у придністровській зоні.

Однак у жовтні 1675 року відомості про торговицького полковника Квашу перериваються, і у листопаді 1676 року Торговицький полк під

керівництвом Степана Щербини, вже без Кваші, вислугує службу в районі Південного Бугу.

У подальшому, в другій половині 80-х років XVII та на початку XVIII століття, територія колишнього Торговицького козацького полку стала частиною Фастівського полку, що був утворений в межах "Палієвої держави". У цей період відбувалися значні переосмислення територіального устрою та політичних реалій регіону.

Масове переселення мешканців Торговиці на Лівобережну Україну, що відбулося у 1675 році, суттєво вплинуло на долю самого містечка, перетворивши його на пусте урочище. Цей період також відзначився московськими заходами щодо примусового переселення населення з Правобережжя на Лівобережжя. Це було зроблено за наказом московського уряду з метою запобігання утвердженню гетьмана Юрія Хмельницького на Правобережній Україні.

Після завершення польсько-турецької війни та підписання Журавненького мирного договору у жовтні 1676 року, мешканці Торговиці повернулися в своє рідне місто. На цей час Торговиця потрапила у володіння роду Калиновських із рук роду Потоцьких. Дії Станіслава Потоцького сприяли освоєнню цих земель та залученню нового населення. Кирик Волошин в 1679 році відзначився як засновник відродженої Торговиці.

Проте, цей період також відзначився численними викликами через війни та мирні угоди, які суттєво гальмували процес освоєння цих земель. Наприклад, Бахчисарайський мирний договір 1681 року між Московією та Османською імперією обумовлював незаселення території між Південним Бугом і Дніпром протягом 20 років. Також, "Вічний мир" 1686 року встановлював аналогічну умову щодо незаселення цих земель.

Всі ці події визначили складний історичний контекст правобережної України наприкінці XVII століття. Вони свідчать про переплетення політичних,

соціальних та територіальних аспектів того часу та впливали на подальший розвиток регіону.

Розділ 6

КУЛЬТУРНО-ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ С. ТОРГОВИЦЯ. ЕКСКУРСІЙНИЙ МАРШРУТ

Існують два основних підходи до розвитку туризму в історичних місцях: технологічний та концептуальний (або тематичний).

Технологічний підхід:

- Масовий та пасивний: Орієнтований на велику кількість туристів, які відвідують масові атракції.
- Кількісно зорієнтований: Метою є залучення якнайбільше туристів та отримання максимального прибутку.
- Мотиваційно зорієнтований: Спрямований на задоволення широкого спектру масових потреб туристів.
- Обмежений час: Туристи зазвичай мають обмежений час для відвідування багатьох пам'ятних місць.

Концептуальний (тематичний) підхід:

- Антропологічне розуміння культури: Акцент робиться на глибокому розумінні та висвітленні місцевих культурних особливостей.
- Розширює мотивацію: Сприяє розвитку тематичних маршрутів та дозволяє туристам поглибити розуміння історії та традицій.
- Комплексна висвітлення: Включає в себе не лише історичні аспекти, але й мистецтво, культуру, гастрономію, ремесла та інші аспекти місцевого життя.
- Стимулює участь: Туристи можуть брати участь у тематичних подіях, майстер-класах та інших активностях, що збагачують їхні враження.

Обидва підходи мають свої переваги та недоліки, і їх вибір залежить від конкретних цілей розвитку туризму в конкретному історичному місці. Технологічний підхід може бути ефективним для залучення великої кількості

туристів, тоді як концептуальний підхід дозволяє глибше вивчати та розуміти культурні контексти та сприяє сталому розвитку місцевих спільнот [5].

Процес розробки туру "Історичні пам'ятки с. Торговиця" включає кілька етапів, що передбачають створення концепції, визначення цільової аудиторії, вибір сезону та напрямку, а також розробку типового набору основних послуг. Давайте розглянемо опис черговості дій на кожному етапі:

Етап 1: Формування концепції

- Визначення цільової спрямованості:
- Визначте, для кого призначений тур: індивідуальні туристи, групи, сім'ї, тощо.
- Розгляньте інтереси цільової аудиторії та їхні очікування.
- Вибір сезону та напрямку:
- Визначте оптимальний сезон для відвідування пам'яток.
- Оберіть ключові напрямки туру та визначте їхню послідовність.

Етап 2: Розробка основних послуг

- Розробка типового набору послуг:
- Складіть перелік основних послуг, які включають відвідування пам'яток, транспортне обслуговування, екскурсійне обслуговування тощо.
- Розгляньте можливість використання авто- та залізничного транспорту.

Етап 3: Генерація ідей та аналіз

- Метод "мозкового штурму":
- Проведіть сесії "мозкового штурму" для генерації ідей щодо унікальних аспектів туру.
- Обговоріть та аналізуйте згенеровані ідеї.

Спостереження:

- Вивчайте досвід туристичних компаній у подібних регіонах або країнах.
- Адаптуйте успішні ідеї до місцевих умов та потреб.
- Особистий досвід туроператора:

- Використовуйте власний досвід та розуміння ринкових потреб для формування ідей.

Етап 4: Розробка та вибір найбільш перспективних ідей

Творчий процес:

- Дозвольте творчості приймати участь у формуванні ідей, не обмежуючись стандартними алгоритмами.

Аналіз та відбір: Оцініть ідеї за критеріями вигідності, привабливості для туристів та можливості виконання.

Важливо розуміти, що створення ідеї туру - це творчий процес, і використання різноманітних методів та джерел інспірації може призвести до успішного та привабливого продукту для туристів.

Аналіз та Вивчення Можливостей Реалізації Туру:

1. Відповідність ідеї туру споживацьким очікуванням. Провести опитування або дослідження, щоб з'ясувати очікування та інтереси потенційних туристів. Врахувати культурні та історичні особливості с. Торговиця при формуванні туру.

2. Вивчення можливого ринку. Аналіз туристичних трендів і попиту на історичні тури. Вивчення потенційного ринку та визначення цільової аудиторії.

3. Оцінка конкурентів. Аналіз інших туроператорів, які пропонують подібні тури. Визначення конкурентних переваг та унікальних пропозицій.

4. Виявлення можливостей партнерів і постачальників. Проведення переговорів із місцевими партнерами, музеями, гідами, ресторанами та іншими постачальниками послуг. Укладення партнерських угод та договорів. Формування Послуг та Визначення Цін.

5. Формування комплексу послуг. Включення в пакет турів основних та додаткових послуг від партнерів. Розробка туристичного маршруту та програми туру.

6. Розрахунок вартості туру та встановлення цін. Розгляд вартості послуг партнерів та визначення цін на тур для різних категорій туристів. Встановлення конкурентоспроможних та привабливих цін.

7. Продаж туру. Розробка маркетингової стратегії та рекламних кампаній. Розміщення інформації про тур на веб-сайтах, соціальних мережах, а також у туристичних брошурах та агентствах.

8. Реалізація туру. Організація прийому та обслуговування туристів. Моніторинг якості послуг та отримання відгуків від туристів.

Цей комплексний підхід дозволяє туроператору створити привабливий та конкурентоспроможний тур, відповідний очікуванням та потребам туристів, а також забезпечити ефективну реалізацію на ринку туризму.

Розробка Туру "Історичні пам'ятки с. Торговиця"

Пошук та Аналіз.

Розробка концепції туру:

- Визначення основної тематики - історико-етнографічна екскурсія.
- Вивчення тенденцій туризму та екскурсійного туризму.

Детальний аналіз туру:

- Визначення виду транспорту та умов розміщення.
- Розрахунок протяжності маршруту (5,7 км).
- Вивчення об'єктів відвідування: керамічний водогін, банний комплекс "hammam", майстерня для випалювання кераміки, Торговицький могильник, церква святого Миколая, музей місцевої історії.

Формування Робочого Проекту.

Експедиційне обстеження та Маршрут:

- Проведення експедиційного обстеження місцевості.
- Визначення точок старту та фінішу.
- Розробка докладного маршруту з вказівкою об'єктів.

Розрахунок Обладнання та Спорядження:

- Визначення необхідного обладнання для комфортного перебування туристів.
- Рекомендації щодо необхідного спорядження.

Потреби у Персоналі та Рекламні Заходи:

- Визначення потреб у гідах, організаторах туру.
- Розробка рекламних заходів для привертання уваги.

Вибір Контрагентів та Переговори.

Пошук та Вибір Постачальників:

- Вивчення досвіду та репутації місцевих постачальників.
- Переговори та укладання контрактів.

Контакти та Довгострокова Співпраця:

- Встановлення довгострокових партнерських відносин.
- Систематичне оновлення та адаптація угод.

Загальна Характеристика Туру.

Інформація Про Тур:

- Тема: Історичні пам'ятки с. Торговиця.
- Сегмент: Різновікова категорія споживачів.
- Протяжність: 5,7 км.

Маршрут: Залишки керамічного водогону → Банний комплекс "hammam" → Майстерня для випалювання кераміки → Торговицький могильник → Церква святого Миколая → Музей місцевої історії.

Вихідні Дані Туру:

Споживачі: Різновікова категорія.

Тематика: Історико-етнографічна екскурсія.

Додаткові Заходи:

- Участь у регіональних туристичних виставках.
- Рекламні кампанії через онлайн та офлайн канали.

Цей план розвитку туру надає комплексний підхід, враховуючи всі необхідні етапи від пошуку ідей до реалізації та рекламування туру "Історичні пам'ятки с. Торговиця".

Картки об'єктів

КАРТКА ОБ'ЄКТА № 1

Залишки керамічного водогону та глиняних печей-тандирів у селі Торговиця є цікавими артефактами, що свідчать про розвинену інфраструктуру населеного пункту на Синюсі у минулому. Однак, важливо звернути увагу на те, що дані артефакти не лише підтверджують наявність водопостачання, але і вказують на високий рівень технологічного розвитку та життєздатність спільноти.

Керамічний водогін:

1. Технологічний прогрес: Наявність керамічного водогону свідчить про високий рівень технологічного розвитку у спільноті. Керамічні труби використовувалися для транспортування води, що було значущим досягненням для забезпечення населення водою.
2. Система водопостачання: Розсіяні фрагменти керамічних труб по різних частинах поселення свідчать про наявність розвиненої системи водопостачання, яка забезпечувала доступ до води для різних господарських та побутових потреб мешканців.

Глиняні печі-тандири:

1. Кулінарна культура: Глиняні печі-тандири свідчать про важливий елемент кулінарної культури та побутового господарства спільноти. Ці печі могли використовуватися для приготування хліба, м'яса, а також випікання глиняних посудин.
2. Соціальне значення: Тандири можуть також мати соціальне значення, вказуючи на традиції спільної готівні в спільноті, де люди могли збиратися, готувати їжу та обмінюватися досвідом.

Загальною концепцією є те, що наявність таких артефактів свідчить про життєздатність та розвиненість населеного пункту на Синюсі у минулому, а також про те, що мешканці приділяли важливість технологічному та культурному розвитку своєї спільноти. [3]. Знайдені керамічні труби подібні до тих, що були виявлені на археологічних об'єктах в Україні та Молдові, зокрема на Кучугурському городищі та в Старому Орхеї. Лінія водопроводу складалася з окремих секцій керамічних труб завдовжки 0,5–1 м, які були з'єднані вапняковим розчином (рис. 9).

Лінія водопроводу будувалася з окремих секцій керамічних труб завдовжки 0,5–1 м, які були з'єднані вапняковим розчином (рис. 12).

Тандир - це специфічна циліндрична піч, зведена з материкової глини, і є характерним елементом східної побутової культури і стали поширеними в золотоординському місті (рис. 4). Знахідки тандирів в Україні та Молдові обмежені золотоординським періодом, що вказує на їхнє завезення ззовні та відсутність у місцевій культурі. Тандири були виготовлені з материкової глини та мали просту будову. Їхні котловани глибиною 0,9–1,1 м виготовлялись із широких глиняних смуг і створювали підциліндричні конструкції діаметром 0,5–0,65 м. Їх використовували як опалювальні пристрої та для приготування їжі, а також для виробничих цілей, що підтверджується знахідками тиглів та інших матеріалів у тандитах [31].

КАРТКА ОБ'ЄКТА № 2

Комплекс бань "hammam" у селі Торговиці зберіг залишки архітектурної спадщини - східної лазні, яка єдиний відомий на сьогодні об'єкт архітектурної споруди. Руїни цієї лазні розташовані на березі річки Синюхи, приблизно за 40 метрів від водойми. Результати проведених досліджень дозволили вивчити значну частину будівлі, зокрема південно-західний та центральний сектори, що надає можливість відтворити конструкцію та внутрішнє обладнання лазні. За планом, лазня має квадратну форму, а внутрішній простір оздоблений

хрестоподібною конструкцією. Конструкція виготовлена з квадратної випаленої цегли, а також можна виявити використання цегли-сирцю [24].

Система опалювання розташовувалася під підлогою та включала радіально або паралельно прокладені цегляні канали (канни), які перекривалися випаленою або сирцевою цеглою чи плоскими кам'яними плитами, утворюючи гіпокауст. Джерелом тепла слугувала велика цегляна сферична піч діаметром 1,7 м на кам'яному фундаменті (рис. 5,6).

Такі глиняні труби в Україні та Молдові для цього періоду відомі виключно на золотоординських пам'ятках, таких як Кучугурське городище біля Запоріжжя, Старий Оргіїв, Костешти. Специфічна архітектура лазні дозволяє віднести її до типових середньоазіатських побутових споруд. Лазні типу "hammam", так само, як і система опалення (канни), є характерними для золотоординської міської культури (рис. 13).

КАРТКА ОБ'ЄКТА № 3

У 2008–2009 роках була виявлена майстерня з випалювання кераміки в селі Торговиця, яка стала першим виробничим комплексом у Торговицькому поселенні. Розташована на північно-західній околиці сучасного села біля річки Синюха на верхній частині схилу (рис. 2), ця майстерня в золотоординський період також знаходилася на окраїні поселення. Поруч, на відстані 50 метрів від майстерні, розташовувалися поховання ґрунтового могильника. Площа майстерні становила понад 100 м², хоча межі були визначені лише зі сходу та півночі, оскільки західний та південний сектори були зрізані великим яром.

Виробничий комплекс вражає високою концентрацією виробничих елементів. На площі близько 100 м² було виявлено два керамічних горна (одне з них двоярусне), велику піч, п'ять тандирів, погріб-сховище, склад вогнетривкої глини та штучний ровик для відведення стічних вод. Конструкція опалювальних пристроїв, зокрема двоярусних керамічних горен, не має аналогів у давньоруських пам'ятках на прилеглих територіях. Елементи конструкції двоярусного керамічного горна подібні до золотоординського

Поволжжя, де були виявлені схожі аркоподібні утримувачі, що підтримують черинь обпалювальної камери. Такі аркоподібні перемички на горнах не були виявлені на руських поселеннях.

Знахідка майстерні свідчить про наявність спеціалізованого ремісничого виробництва в Торговиці. За структурою керамічних решіток можна визначити, що в цій майстерні виготовляли червоноглиняну кераміку, яка була прикрашена прокресленим і пролощеним орнаментом, а також характерні керамічні вироби - сферокуси. Розташування майстерні на крайній околиці поселення додатково підтверджує визначення Торговиці як об'єкта міської культури часів Золотої Орди. У міських центрах Золотої Орди ремісничі осередки зазвичай концентрувалися в окремих кварталах чи кутках, зазвичай на відстані від центральної забудови. Наприклад, на західній околиці золотоординського "міста" поблизу села Костешти (Молдова) було концентровано кілька керамічних майстерень.

КАРТКА ОБ'ЄКТА № 4

Торговицький могильник представляє собою один із найбільших археологічних комплексів золотоординського періоду в Україні. Цей артефакт відображає ритуально-обрядовий аспект життя тогочасного населення і дозволяє реконструювати характер взаємовідносин між кочовими та осілими племенами, такими як слов'яни, половці, алани та болгари [18].

Згідно з географічним розташуванням, вказаним артефакт знаходиться на північно-східній околиці села Торговиця, приблизно за 1,3 км на північний схід від центру села. Розташований на крутому схилі берега річки Синюха, він простягається вздовж річки на смужці шириною приблизно 50 метрів. (рис. 14).

Комплекс монет, знайдений у цьому контексті, особливо цікавий. Більшість зі знайдених монет відноситься до відомих типів золотоординського періоду правління ханів (рис. 1). Деякі дирхами мають обрізані частини, іноді дати на монетах можуть бути пошкоджені або втрачені. Серед датованих монет,

найдужче новша дирхам Узбека, відбитий в Сараї у 1317/1318 роках, а найдавніші - гюлістанські дирхами Бердібека 1357/1358 років. Абсолютна більшість дирхамів датуються періодом Джанібека, що є характерним для знахідок з 50–60-х років XIV століття.

Протягом періоду з 1997 по 2011 роки проводилося археологічне дослідження 478 поховань, в межах яких було виявлено залишки дерев'яних гробниць, поховальний інвентар та предмети господарсько-побутового призначення, такі як залізні цвяхи, скоби, шило, гачок, ножі з кістковим руків'ям, які були оздоблені геометричним візерунком та червоною фарбою, а також кресало, замок і точильний брусок. Крім того, виявлені предмети культового призначення, такі як втулкові залізні і натільні бронзові хрестики невеликих розмірів і звичайної конфігурації. В окремих семи похованнях виявлені золотоординські монети, конкретно дирхами (зображення 15 на рисунку).

Могильник у Торговиці вирізняється як один з найбільших археологічних комплексів золотоординського періоду на території України. Цей археологічний об'єкт розкриває ритуально-обрядовий аспект життя тодішнього населення, а також дає можливість вивчити характер взаємовідносин між різними етнічними групами, такими як слов'яни, половці, алани та болгари [18]. Розташований на північно-східній околиці села Торговиця, приблизно за 1,3 км на північний схід від центру села, могильник простягається вздовж крутого схилу берега річки Синюха та має ширину приблизно 50 метрів (див. рисунок 14).

Особливий науковий інтерес викликає археологічний комплекс монет, виявлений в контексті цього поховання. Більшість з знайдених монет належить відомим типам золотоординських періодів, що припадають на часи правління ханів (див. рисунок 1). Ці дирхами можуть бути як обрізані, так і мати стерті або втрачені дати. Найпізніші датовані дирхами належать Узбеку і були карбовані в Сараї у 1317/1318 роках, в той час як найдавніші - гюлістанські

дирхами Бердібека, датовані 1357/1358 роками. Загальна більшість дирхамів вказує на період Джанібека, що характерно для знахідок, які припадають на 50-60-ті роки XIV століття.

КАРТКА ОБ'ЄКТА № 5

Музей місцевої історії. Музей розташований у приміщенні колишнього кінотеатру «Україна» і включає дві значні виставкові зали. Перша зала присвячена історії регіону, починаючи від приходу перших поселенців – мисливців на північного оленя і до наших днів (рис. 16).

Друга зала музею місцевої історії представляє мистецьку спадщину краю, включаючи картини та вироби декоративно-прикладного мистецтва. Загальна колекція музею налічує понад 5,5 тисяч експонатів, які відображають географічне положення та історію регіону. Музей також володіє значним документальним фондом у письмовій та електронній формі.

В експозиції музею місцевої історії виставлено скарб із Торговиці – це 24 срібні предмети та бурштинові намистини XI-XIII ст. Знайшли їх завдяки учням місцевої школи навесні 1971 року. Загальна вага срібних речей Торгового скарбу становить 1,5 кілограма (рис. 17).

Програма екскурсії 07:00–08:40 – дорога (м. Умань – с. Торговиця, 43 км); 08:40–11.50 – екскурсія до залишків керамічного водогону та глиняних печей-тандирів; 11:00–13:00 – екскурсія до залишків банного комплексу «hammam», 13.00–14.00 – обід в місцевому кафе.

14:00–15:30 – екскурсія до залишків майстерні для випалювання кераміки; 15:40–16:40 – екскурсія на Торговицький могильник з екскурсоводом; 16:50–17:40 – екскурсія в дерев'яну церкву святого Миколая участю у вечірньому богослужінні.

18.00–18.30 – екскурсія в музей місцевої історії. 18.50–19.30 – повернення в м. Умань із с. Торговиця.

У результаті проведеного дослідження "Культурно-туристичний потенціал с. Торговиця, стало очевидним, що дана локація має значимий

культурний та історичний потенціал, який може бути успішно використана для розвитку туризму та підвищення економічного стану регіону.

Розкоп трипільської культури, місцевий музей історії та церква святого Миколая представляють собою цінні артефакти, що збагачують культурний ландшафт регіону та створюють підстави для створення екскурсійного маршруту. Цей маршрут може привертати туристів, які зацікавлені в вивченні історії та традицій, а також сприяти підвищенню обізнаності серед місцевого населення. Здавалося б, що під час вивчення історичного культурного надбання села Торговиця, виявленого у ваших дослідженнях, ми розглянули важливі аспекти двох ключових підходів до розвитку туризму: технологічного та концептуального. Це дозволяє нам уникнути поверхневого та кількісного розгляду, поглиблюючи наше розуміння культурно-туристичного потенціалу Торговиці через призму антропологічного підходу.

Інтеграція історичних об'єктів с. Торговиця в один тур дозволяє створити комплексний екскурсійний маршрут, який не лише ефективно демонструє різноманітні аспекти культурної спадщини, але й максимізує зручність та доступність для туристів.

Важливо зазначити, що такий підхід не тільки сприяє збільшенню кількості туристів, але і стимулює глибше розуміння історії та культури села. Кожен об'єкт та пам'ятка вибірково включається в маршрут, не лише як окремий артефакт, але як складова частина більшої історії та тематичної концепції. Це надає можливість туристам глибше зануритися в унікальний культурний контекст Торговиці.

Реалізація даного екскурсійного маршруту має потенціал стати каталізатором для розвитку туризму в регіоні, забезпечуючи не лише культурне насолодження для туристів, але й сприяючи збереженню та популяризації історичної спадщини с. Торговиця.

Наголошено на перспективності дослідження історії с. Торговиця, як пам'ятки золотоординського періоду часів Узбека і Джанібєка. Розглянута

історія виникнення поселення на р. Синюха та проаналізовано згадки про село Торговиця в письмових джерелах.

Проведена детальна характеристика таким визначним історичним артефактам на досліджуваній території, як залишки керамічного водогону та глиняних печей-тандирів, залишки банного комплексу «hammam», залишки майстерні для випалювання кераміки, Торговицький могильник, дерев'яної церкви Івана Хрестителя, музею місцевої історії. На основі даних пам'яток розробленого тур історичного спрямування, розглянуто структуру собівартості туру «Історичні пам'ятки с. Торговиця», зроблено розрахунок вартості туру та шляхи просування даного туристичного продукту.

Констатовано, що значний інтерес до цієї пам'ятки з боку вчених нашої і не тільки держави, важливим аспектом у даному питанні залишається його маловивченість, оскільки нажаль існує досить мало конкретних джерел, які могли б підтвердити або спростувати ту чи іншу тезу.

ВИСНОВКИ

1. В підсумку, Торговиця є невід'ємною складовою археологічного пейзажу XIV століття, що віддзеркалює складність історичних умов епохи Золотої Орди. Розташована в ключовій буферній зоні між ординськими володіннями та південноруськими князівствами, Торговиця стала свідком важливого етапу в історії - поразки ординців у Синьоводській битві 1362 року.

Незважаючи на активний інтерес науковців до цієї археологічної пам'ятки, представленої значущим поселенням і могильником, існує виклик у вигляді обмеженої кількості джерел, які можуть точно підтвердити чи спростувати історичні твердження. Ця прогалина в дослідженні робить Торговицю не лише археологічним об'єктом, але й предметом подальших вивчень та розкриття невідомих фактів і подій епохи, що значно вплинула на формування регіональної історії.

Отже, продовження досліджень Торговиці є не лише актуальним завданням для вітчизняних та міжнародних дослідників, але й можливістю використовувати сучасні підходи та технології для вивчення та презентації культурно-історичної спадщини. Це відкриває нові аспекти минулого і сприяє розвитку туризму в регіоні.

2. Аналіз доступних документів та попередніх досліджень свідчить про значущі зміни в розгляді Синьоводської битви 1362 року – ключового епізоду європейської історії. Визначення конкретного місця битви на річці або в урочищах Синюха стає складною задачею через непереконливі обставини та розбіжності у топонімії.

Новий підхід до вирішення цієї проблеми передбачає критичний аналіз відомих документів, переосмислення свідчень літописів у контексті реалій євразійського простору та врахування стратегічних планів князя Ольгерда. Важливим стає відмова від традиційного уявлення про відносини між Литвою

та Золотою Ордою на користь комплексного підходу, який враховує різноманітні обставини та перспективи тогочасної політичної сцени.

Отже, розробка нових методик та глибше дослідження відомих фактів сприятимуть розкриттю історичної правди щодо Синьоводської битви. Це відкриття не лише збагатить наше розуміння минулого, але й розкриє нові перспективи для інтерпретації історії в контексті сучасних методологій дослідження.

3. Торговицький археологічний комплекс, що включає не лише основне поселення, але й розташований поруч глибокий могильник, є унікальною археологічною пам'яткою XIV століття. Складові цивільної інфраструктури, такі як залишки керамічного водогону та печей-тандирів, разом із спорудами виробничого комплексу східної лазні, свідчать про високий рівень розвиненості матеріальної культури, яка виразно відображає риси золотоординського періоду.

Цей комплекс варто ретельно вивчити та проаналізувати, оскільки це сприятиме розкриттю багатшарової історії Золотої Орди та її взаємодії з місцевими культурами. Знайдені артефакти чітко виражають ідентичність золотоординської матеріальної культури, підкреслюючи важливість цього комплексу для дослідження та розуміння культурного розвитку регіону. Подальші дослідження Торговицького археологічного комплексу можуть внести істотний внесок у розширення наших знань про історію та культурний обмін на території України у XIV столітті, виокремлюючи його важливість в контексті світової археологічної спадщини.

4. Антропологічні рештки з Торговицького могильника на Центральній Україні розкривають цікаві аспекти демографічних та етнічних характеристик населення XIV століття. Високий рівень дитячої смертності, можливо, досягаючи 50%, свідчить про труднощі, з якими стикалися мешканці цього регіону у середні віки.

Унікальність антропологічних знахідок виявляється у представленні двох чоловічих і п'яти жіночих черепів, що свідчить про різноманітність популяції. Чоловічий ряд вказує на схожість з середньовічним населенням Південного Подніпров'я, тоді як жіночий ряд демонструє елементи, що характеризують болгарські та кочові компоненти. Антропологічний тип населення Центральної України у XIV столітті свідчить про складні етнічні взаємовідносини та культурні впливи, які формували свою ідентичність під впливом нащадків аланів, болгар і слов'ян.

5. Синьоводська битва стала важливим етапом в історії України, визначивши початок відродження колишньої та, по суті, формування нової української державності під патронатом правлячої династії литовських Гедиміновичів. Наслідуючи традиції Київської Русі, представники династії бажали відновити давньоруську спадщину в межах об'єднаної Литовсько-Руської держави, що займала б своє місце на євразійському просторі. Разом із центробіжними процесами у Великому князівстві Литовському (ВКЛ) з'явилися тенденції відцентрованого характеру з певним звуженням українсько-національного спрямування. Ініціатором цих процесів став київський князь Володимир Ольгердович, який, підходячи до кінця свого князювання (усунений у 1394 р.), не лише посилював свою незалежність від центральної влади, але й прагнув фактично заявити права на давньоукраїнську спадщину від міста Корця на заході до Сіверського Донця на сході. За півстоліття його нащадки, князі Олельковичі, успішно реалізували ці заміри, надаючи українському державотворенню новий поштовх для подальшого розвитку.

6. При дослідженні історії та територіальних меж козацьких полків Української держави у другій половині XVII століття, зокрема у зв'язку з Торговицьким козацьким полком, виявляється, що цей період застається слабо освітленим у вітчизняній історичній літературі. Створення та функціонування Торговицького полку, як ключової адміністративно-територіальної та

військової одиниці Правобережного Гетьманату, визначають важливий етап в історії козацтва XVII століття.

З урахуванням доступної інформації можна встановити, що Торговицький козацький полк був відновлений у першій половині 1664 року внаслідок початку антипольського повстання на Правобережній Україні. Спочатку командувачем Торговицького полку був Д. Сулимка, але після того, як він потрапив у полон до польських військ під Білою Церквою, його замінив спочатку І. Гладкий, а потім колишній сотник із Баришева, Степан Щербина. Таким чином, період, протягом якого Степан Щербина займав посаду полковника Торговицького полку з перервами, охоплює роки 1664-1676.

Протягом другої половини XVII століття Торговиця служила центром Торговицького козацького полку. Цей полк був створений на початку Національно-визвольної війни 1648-1657 років і, з перервами, існував як адміністративно-територіальна одиниця до 1674 року, а як військова одиниця — до остаточної ліквідації Правобережного Гетьманату в 1676 році. Під час свого існування він відіграв помітну роль в історії козацтва другої половини XVII століття.

Кілька вчених-дослідників і краєзнавців вказують, що Торговиця можливо служила однією з резиденцій видатного кошового отамана Івана Сірка, звідки він керував численними успішними походами на територію Кримського ханства.

Після припинення існування Торговицького полку ймовірно сталося поділ території між іншими полками, такими як Білоцерківський, Корсунський та Уманський.

Ці події становлять об'єкт зацікавлення для подальших досліджень та більш глибокого вивчення цього історичного періоду.

7. Запропонований маршрут екскурсії через археологічні об'єкти Торговиці дозволяє систематизувати та узагальнити результати наукових досліджень, пов'язаних із золотоординським археологічним комплексом XIV

століття. Маршрут включає об'єкти цивільної забудови, такі як залишки системи керамічного водопроводу та глиняних печей-тандирів, комплекс бань "hammam", майстерню для випалювання кераміки, Торговицький могоильник, дерев'яну церкву святого Івана Хрестителя та музей місцевої історії. Ці об'єкти особливо висвітлюють унікальність матеріальної культури Золотої Орди.

Етап дослідження міської культури, яка представлена в Торговиці, в контексті загострення внутрішньополітичної ситуації в Золотій Орді та поразки ординців від литовського князя Ольгерда на Синіх Водах у 1362 році, визначає важливість цього місця в історії та археологічних дослідженнях. Проте слід враховувати, що дефіцит конкретних джерел ускладнює вивчення цієї археологічної пам'ятки.

8. Отримані в цій роботі дані відкривають широкі можливості для подальшого розвитку туризму та збереження культурно-історичної спадщини с. Торговиця. Актуальність цього дослідження проявляється не лише у виявленні потенціалу для туристичного розвитку, але й у наголошенні важливості збереження та вивчення унікальних об'єктів минулого.

Створення музеїв під відкритим небом може виявитися не тільки ефективним методом використання археологічних об'єктів, але й забезпечити їх довгострокове збереження. Цей підхід відкриває можливість для широкої аудиторії взаємодіяти з культурою та історією через прямий контакт з артефактами минулого.

Отримані дані особливо важливі у контексті розвитку відкритого туристичного середовища в с. Торговиця. Такий підхід може призвести до позитивних соціально-економічних змін у регіоні, сприяючи не тільки збереженню культурно-історичної спадщини, але й створенню нових можливостей для місцевого населення.

Важливо відзначити, що в сучасному світі наростає популярність культурного туризму та відвідування археологічних об'єктів, що робить дане дослідження відповідним у контексті глобальних туристичних тенденцій. Такий

підхід не тільки збагачує культурні ресурси регіону, але й сприяє його популяризації та розвитку.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Козир І.А., Бокій Н.М. Звіт про польові археологічні дослідження археологічної експедиції Кіровоградського державного педагогічного університету ім.Володимира Винниченка в 1997-1998 рр. *НА ІА НАН України*. Інв. № 1998/105.
2. Козир І.А., Бокій Н.М. Звіт про польові археологічні дослідження археологічної експедиції Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка в 2006 рр. *НА ІА НАНУ*. 2006/117.

Література:

1. Абызова Е. Н., Бырня П. П., Нудельман А. А. Древности старого орхя (золотоордынский период). Кишнев, 1981. 99 с.
2. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. Москва, 1973. 330 с.
3. Алексеева Т.И., Козловская М.В. Антропологический облик населения. *Ново-харьковский могильник эпохи Золотой Орды*. Воронеж, 2002. С. 111-119.
4. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ : Час, 1993. 597 с.
5. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с.Торговиця на Кіровоградщині. *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. 2003. С. 41 – 83.

6. Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині. *Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.)*. 2006. С. 4–18.
7. Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с.Торговиця на Кіровоградщині. *Археологічні дослідження в Україні. 2000 – 2001 рр.* 2002. С. 90-93.
8. Борисенко В. Курс української історії : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 614 с.
9. Боровик Т. Д. Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині. *Археологія*. 2012. № 4. С. 91-94.
10. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV перша половина XVII ст. Київ : ДНВП "Картографія", 2006. 207 с.
- 11.Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVII ст. Київ: Картографія. 2006. 207 с.
12. Галенко О. Про татарські набіги на українські землі. *Український історичний журнал*. 2003. С. 52–68.
- 13.Грушевський М. Барское староство. Исторические очерки. Киев. 1894. 148 с.
- 14.Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ : Наук. думка, 1993. Т. 3. 535 с.
- 15.Даниленко В. М., Археологічні пам'ятки Української РСР. Київ, 1966. 464 с.
- 16.Довженко В. Татарське місто на нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1961. Т. X. С. 184–187.
- 17.Егоров В. Л. Золотая Орда: мифы и реальность. Москва: Знание, 1990. 64 с.

- 18.Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. Москва, 1985. – 235 с.
- 19.Сльников М. До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі. *Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.)*. : Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 10-літтю археол. дослідж. золотоорд. пам'ятки в с. Торговиці. Кіровоград, 2006. С. 126.
- 20.Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. Дніпропетровськ, 2007. 380 с.
- 21.Карашевич І. Правобережні українські землі в золотоординський період. *Середньовічні старожитності Південної Русі – України*. 2004. С. 39–41.
- 22.Кизименко П. Пам'ять степів. Кіровоград, 2003. 308 с.
- 23.Козир І. Керамічна майстерня золотоординського часу з Торговицького археологічного комплексу. *Наукові записки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія "Історичні науки."*. 2010. № 13. С. 6–14.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_i_2010_13_3.
- 24.Козир І. Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року. *Наукові записки. Серія "Історичні науки". Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. 2014. № 20. С. 10–21.
- 25.Козир І., Чорний О. Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 11–27.
- 26.Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі – України. *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. С. 93–99.

27. Козубовський Г.А. Проблема датування українських старожитностей XIV–XV ст. за монетними знахідками. *Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.)*. Мат-ли Міжнар. наук. конф., присвяченої 10- літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. Кіровоград, 2006. С. 51–58.
28. Литвинова Л. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця). *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.* 2003. С. 85–94
29. Моця А., Халиков А. Болгар – Киев. Пути – связи – судьбы. Київ : ІА НАНУ, 1997. 192 с.
30. Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. *Східний світ*. 1928. № 6. С. 155–171.
31. Полевой Л. Поселения XIV в. у с. Костешты. *Записки Одесского археологического общества*. 1967. II (35). С. 119–130.
32. Русина О.В. Україна під татарами. Київ: Альтернативи, 1998. 319 с.
33. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ: Інститут історії АНУ, 2005. 172 с.
34. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев: Наук.думка, 1987. 183 с.
35. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
36. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 1993. 472с.
37. Macej Strykowski. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka I wszyskiej Rusi. – Warszawa, 1846. Т.2. С. 6 – 7 (Переклад Ф.Шабульдо). Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. К., 2005. С. 163.

ДОДАТКИ

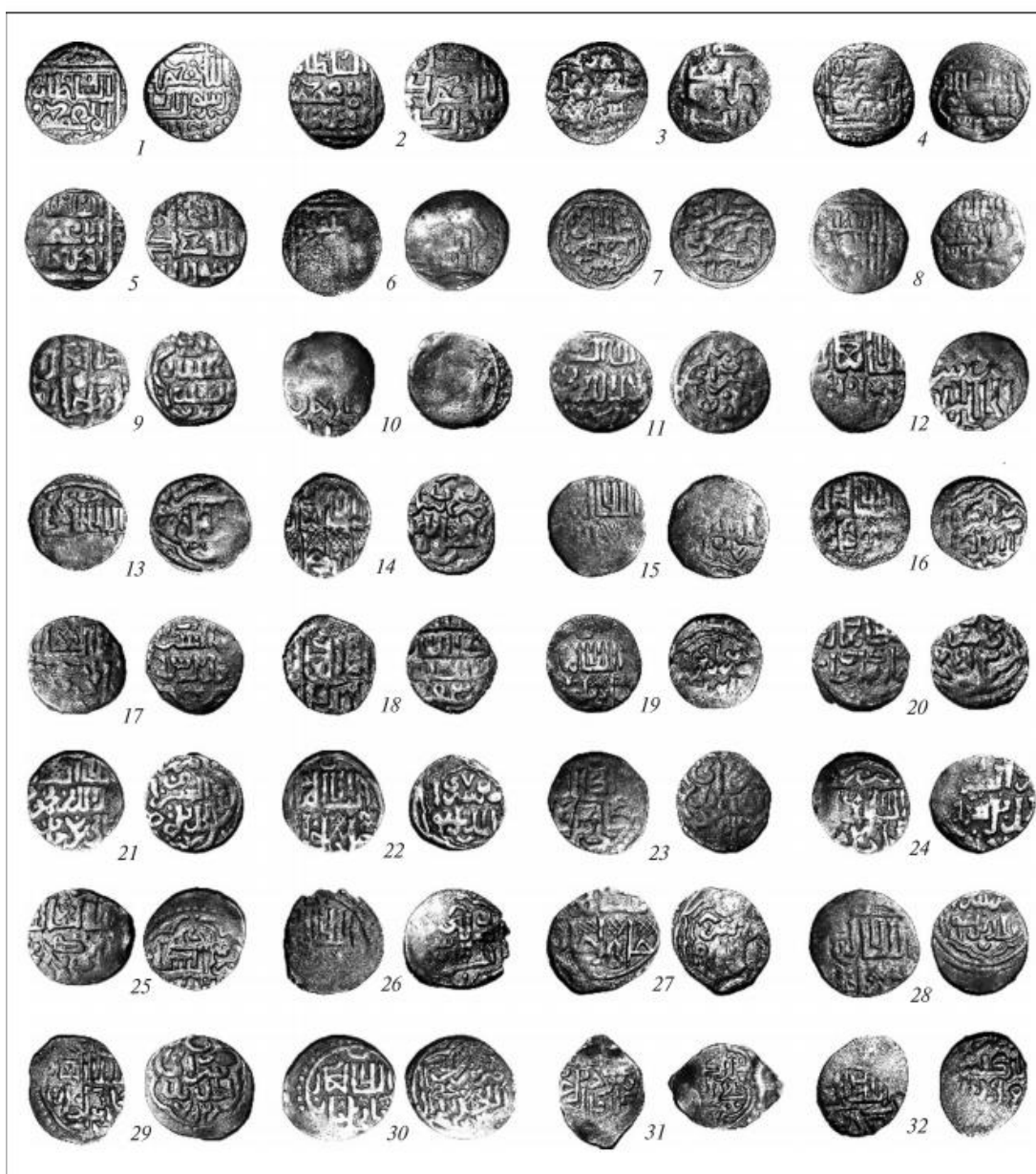

Рис. 1. Торговиця. Монети з поховання 241: 1–8 – дирхеми Узбека; 9–30 – дирхеми Джанібека; 31, 32 – монети Бердібека [9 с. 92]

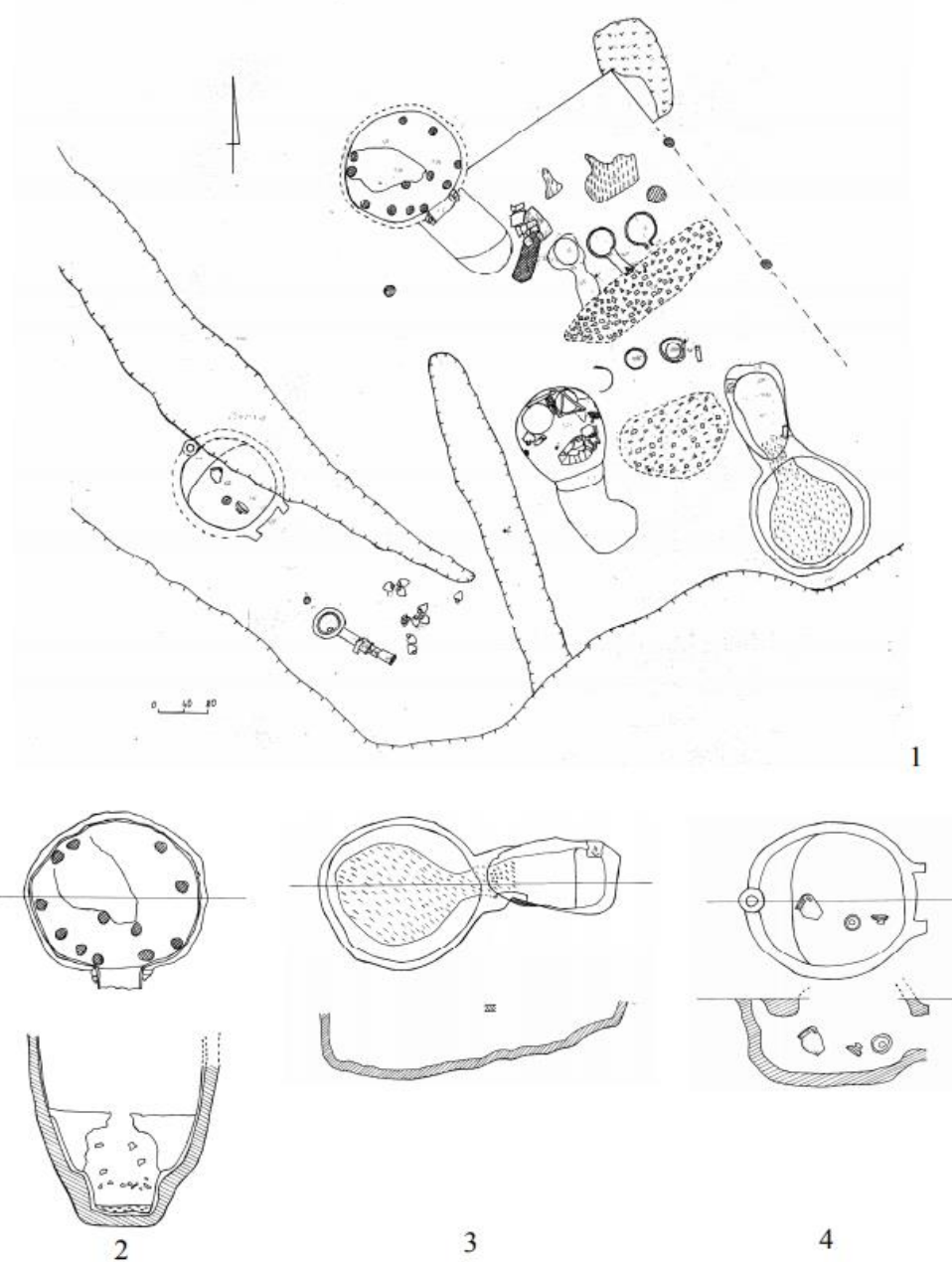

Рис. 2. Керамічна майстерня з Торговицького археологічного комплексу

1- План розкопу, № 8, 2 - керамічне горно, № 1,3 – піч, № 2, 4 - керамічне горно № 3. [5 с. 41]

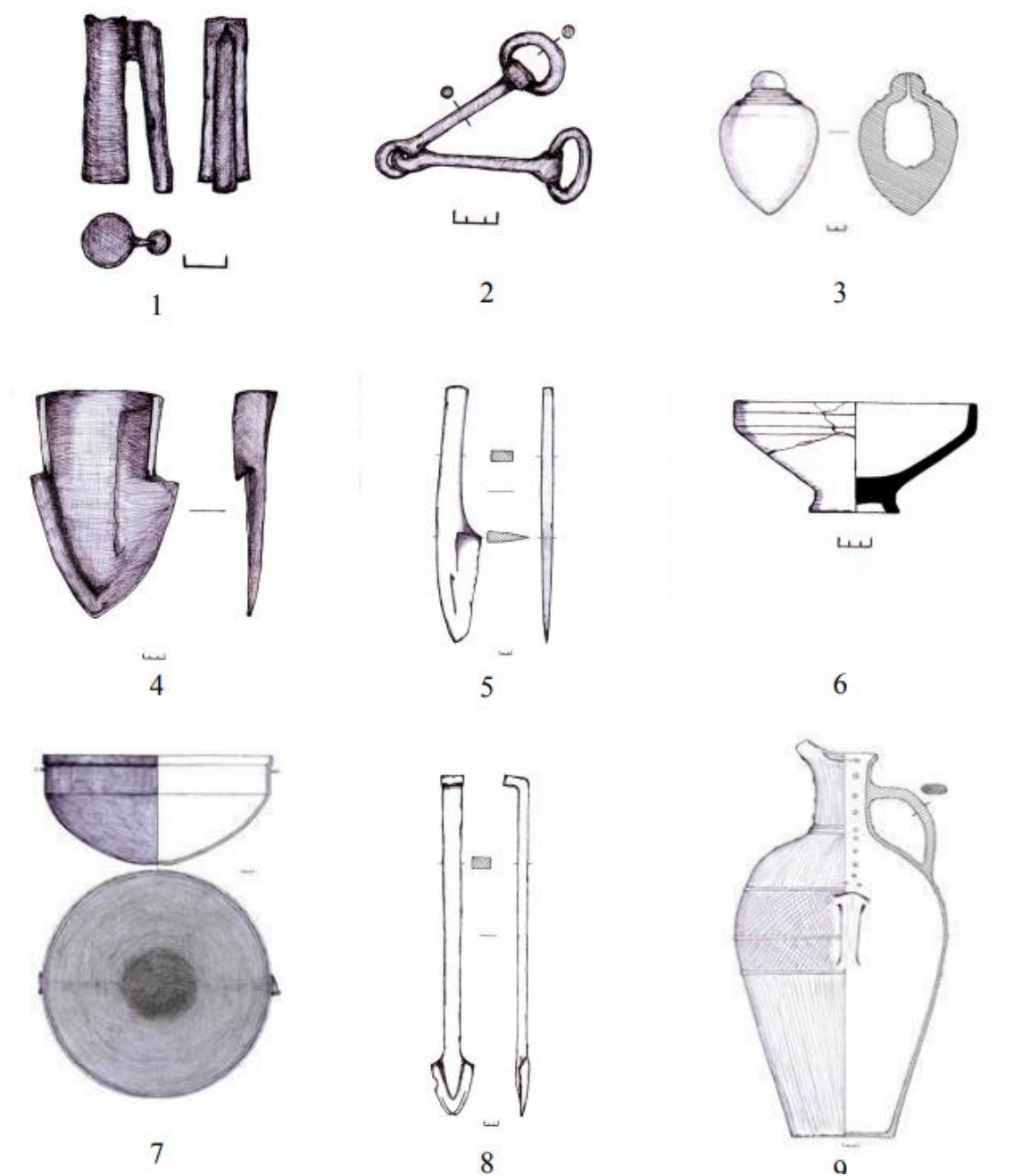

Рис. 3. Знахідки із керамічної майстерні (розкоп №8).

1 – замок, 2 – вудила, 3 – сфероконус, 4,5,8, залізні деталі плуга, 6 – миска, 7 – залізний казан, 9 – червоноплощений глек. [6 с. 11]

Рис 4. Хаммам з розкопок 2012 р

Рис 5. Лазня хаммам. [25 с. 22]

Рис 6. Опалювальна піч лазні [25 с. 22]

Рис. 7. Археологічні розкопки у Торговиці, 2012 рік. Досліджуються залишки бані, побудованої з цегли і каменю.

Рис. 8. Археологічні розкопки села Торговиця на березі річки Синюха

Рис 9. Секція керамічного водогону водогону та його представлення серед експонатів музею місцевої історії. [25 с. 21]

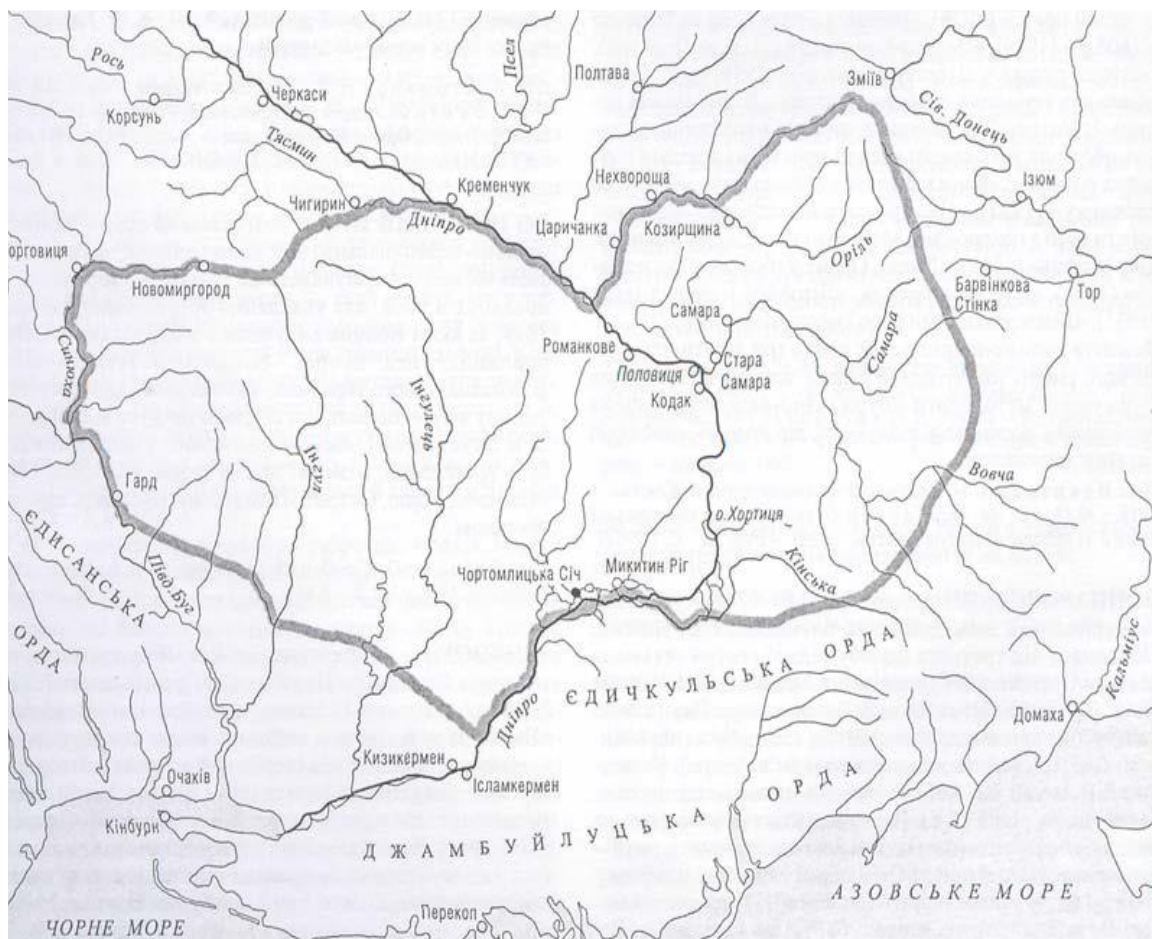

Рис. 10. Територія Вольностей Війська Запорозького низового у XVI - середині XVII ст. (подано за виданням: Українське козацтво. Мала енциклопедія. К., 2002. С.169.)

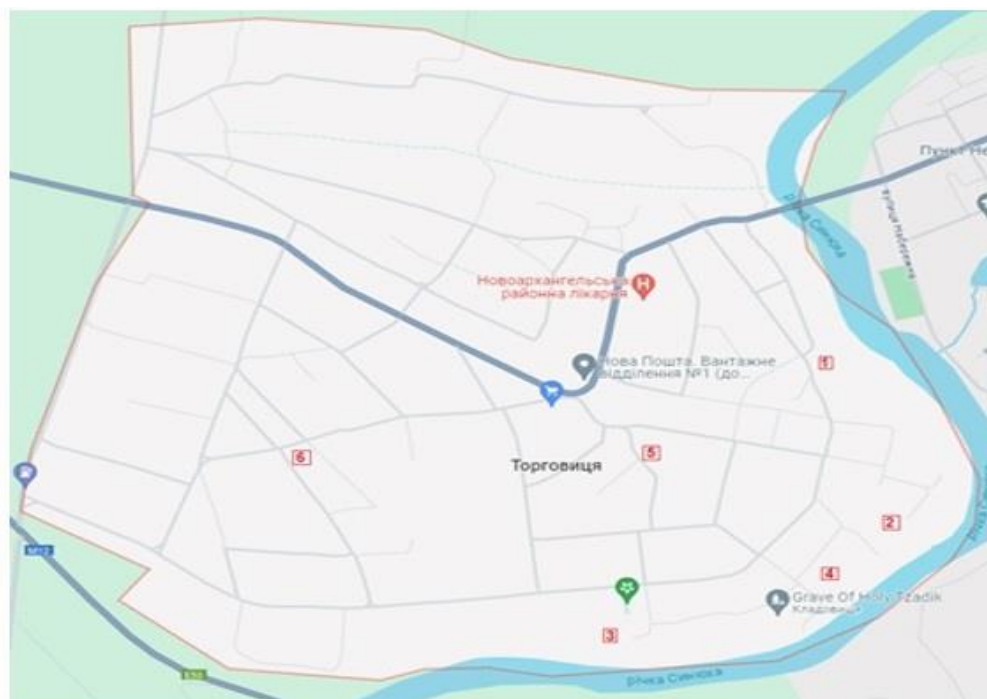

Рис. 10. Карта розташування історичних артефактів та музею в с. Торговиця

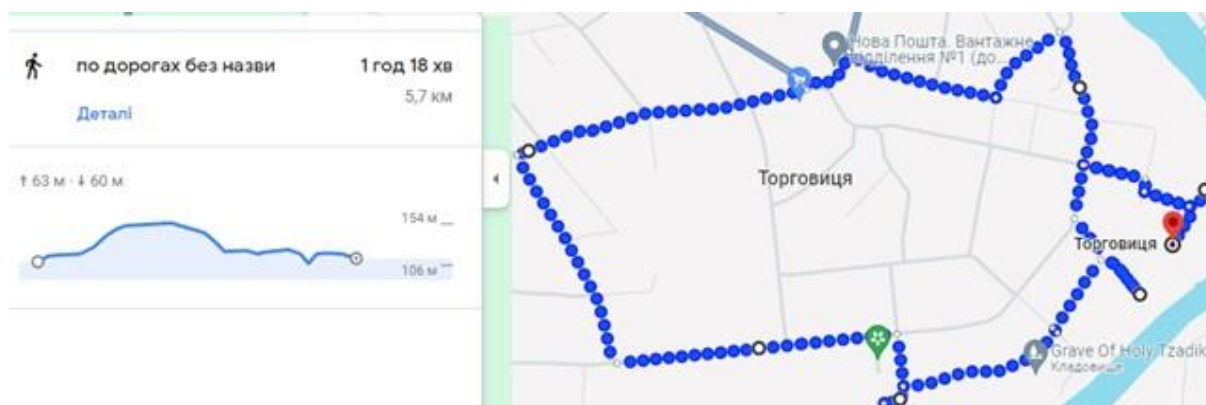

Рис. 11. Схематичне зображення екскурсійного маршруту

Рис. 12. Залишки глиняних тандирів у Торговиці.[25 с.21]

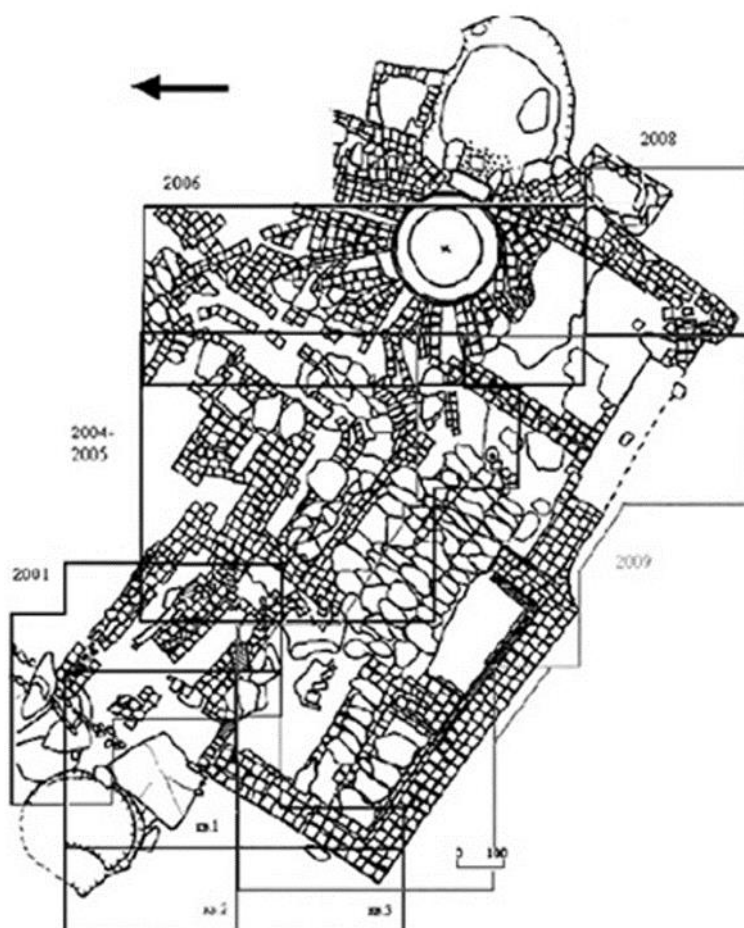

Рис. 13 Залишки архітектурної спадщини—східної лазні в с. Торговиці. [5. с.18]

Рис. 14. Територіальне розташування Торговицького могильника [6 с. 11]

Рис. 15. Знахідки з ґрунтового могильника-I XIV ст. в с. Торговиця

1. – монета мідна (шурф 2 / 2008); 2. – монета срібна (поховання 310); 3. – монета мідна (поховання 348); 4. – залізний наконечник стріли (кв. 5); 5. – сережка бронзова (пох. 509); 6 – сережка бронзова (пох. 505), 7. – 8. – могильні плити. [6 с.11]

Рис. 16. Вигляд стенду про історію с. Торговиця в музеї місцевої історії

Рис. 17. Найбільш цінні експонати Торговицького скарбу
(Електронний ресурс): <https://suspilne.media/439767-torgovickij-skarb-so-vidomo-pro-odnu-z-najcinnisih-znajdenih-kolekcij-na-rivnensini/>